

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн
№ 32 (17361)
2007 чылдың
МАРТ 13,
вторник
Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 4 рубль.

СОҢГУКЧУЛАР КАТАП СОҢГУЛДАЛАРГА КИРИШКЕН

2007 чылдың март 11-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының ийги чыыжының депутаттарының катап соңгулдалары эрткен. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының 23 соңгулда округунга (Кызыл хоорайның 20, Шекпээр, Кызыл-Хая, Чааты

округтарынга), Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының 4 соңгулда округунга (шуптузу Кызыл хоорайга) соңгулдалар болган. «Шын» солунуң корреспондентилери найысылалдың соңгулда участоктарынга баргаш, бадылаашкын канчаар чоруп турарын хайгаарап көргөн. Оларның материалдарын мооң адаанда парладывыс.

СОҢГУКЧУЛАР ИДЕПКЕЙЛИГ БОЛГАН

Тываның Улусчу чогаадылга бажыңында турар Кызылдың Төп №13 соңгулда участогунга келиривиске, таптыг-ла дүштекиниң 12 шак болду. Ынчалза-даа хоорайның бо улуг соңгулда участогунга бадылаар дээш кээп турар кижилер саны ол үеде хөй болуп турарын эскердивис. Ийги каътта бадылаашкын залында оочур артында элээн узап чоруй барган. Соңгулда участогунуң даргазы Зоя Доржуевна Монгуштан ол үеде чедир каш соңгукчу бадылааның сонуургаарывиска, чүгле эртенгиңиң 10 шактын медээни бар болду. Чаа медээни ам чыып турарын ол чугаалады.

даа болбайн турар чүве ышкаш бодунуң демдеглелдерин кылып арты.

Ол үеде соңгукчуларга бадылаашкын бюллетеньнерин катап үлеп эгеледи. Ынчан азы 16 шак ажып турда, даңзыже кирген 1200 ажыг соңгукчунуң чарты бадылаан деп медээни алдывыс.

Ук соңгулда участогунуң соңгукчулары бо удаа чүгле Хоойлужудулга палатазының Төп №3 соңгулда округундан депшиткен кандидаттарны соңгааннар. Бо участока демисел колдуу база-ла Галина Сюрюн, Вячеслав Март-оол болгаш Борис Балчий-оол оларның аразыңга болуп турган.

турда келиривиске, кезек үеде соңгукчуларны бадылаашкын залынче шагдаалар кирибейн тур. Чүү болганын бадылаашкын залынче кирип келгеш, билип алып аргалыг болдуvus.

Чөрүлдээлиг байдалдың тургустунуп келгениниң чылдагааны — кандидат Борис Балчий-оолдун штавындан бир аныяк хайгааракчының соңгулда участогунуң даргазының столунуң чанынга дүш бетинде-ле олуруп алгаш, хайгаарал чорудуп, комиссия кежигүннеринге айтырыг салып, шактыктап турганы болур. Ону соңгулда участогунуң даргазы соңгулда чурумунуң хажыдышыкыны деп санааш, аныяк хайгааракчыны участоктан чоруурун негээн. Ооң кадында кандидат Б. Балчий-оолду депшиткен «Чөптүг Россия» партияның өске хайгааракчылары база залда бар дээрзин ол сагындырган. Бис аңаа турувуста, ол аныяк хайгааракчыны залдан үндүрер дээш участо комиссиязының кежигүннери бадылаашкынны чоруттулар, а хайгааракчы оол чүү-даа болбаан ышкаш, соңгулда участогунуң даргазының столунуң чанында олурган хевээр олуруп арткаш, долгандыр чүү-

БЮЛЛЕТЕНЬНЕРНИ КАТАП БЕРИПКЕН

Кечил-оол №22 соңгулда участогунга бадылаашкыннар үезинде үүрмек чурум хажыдышыкынары турганын ол соңгулда участогунуң даргазы Алефтина Петровна Байыр-оол миннип чугаалады. Чижээ, бир соңгукчуга бадылаашкын бюллетеньнерин ийи катап берипкени илерээн. Ону чурум үрээшкени кылдыр демдеглээн.

Кызылдың №3 школазының бажыңында турар бо соңгулда участогунда ниитизи-биле 1193 соңгукчу бүрүткеткен. Немелде даңзылаашкын үезинде оларның саны 1250 ажа берген. Соңгукчулар Хоойлужудулга палатазының Автоорук №5 соңгулда округундан болгаш Төлээлекчилер палатазының Кечил-оолдун №30 соңгулда округундан кандидаттарның аразындан төлептиглерни соңгуп турганнар. Хоойлужудулга палатазының Автоорук №5 соңгулда округунда арткан 6 кандидаттын аразында кол чижилге Кызылдың №3 ортумак

(Уланчызы 2-ги арында).

Бо соңгулда округунда ниитизи-биле 2159 соңгукчу бар. Немелде даңзы тургустуна берзе, оон элээн көвүдей бээри чугаажок.

Хоорайның төвүнде турар бо соңгулда участогунуң соңгукчулары ол хүн Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Төп №3 соңгулда округундан база Төлээлекчилер палатазының Төп №17 соңгулда округундан депутаттарны соңгуп турган. Чижээ, Хоойлужудулга палатазының Төп №3 соңгулда округунче баштай ниитизи-биле 8 кандидат бүрүткеткен турган. Ынчалза-даа оларның ийизи боттарының кандидатураларын бадылаашкын бетинде ужулган. Ынчап кээрге, улуг чижилге бодун боду депшиткен кандидаттар: Тыва Республиканың культура сайыдының оралакчызы Галина Сюрюн, ТГШИ-ниң директору Вячеслав Март-оол болгаш «Чөптүг Россия» партиядан кандидат Борис Балчий-оол оларның аразыңга болур дээрзи билдингир.

Төлээлекчилер палатазының Төп №17 соңгулда округунга кол удурланыышкын республиканың коммунистериниң удуртукчузу Алдын-оол Канзай биле уран чүүл ажылдакчызы, башкы Раиса Сталоол ийиниң аразыңга болур деп соңгукчулар бодап турарлар. Коммунистер октябрь 8-те эрткен соңгулдаларга 7 хуунуң бедин ажып шыдавайн, Хоойлужудулга палатазынче чаңгыс-даа кижизин эрттирип шыдаваанын соңгукчулар билер.

Кызылдың №15 лицейинде турар Чехов №15 соңгулда участогунга бадылаашкыннарны бир таварылга элээн баксырадып, харын-даа чөрүлдээлиг байдалды тургускан. Бис аңаа 16 шак ажып

СОҢГУЛДАЛАРНЫҢ БАШТАЙГЫ ТҮҢНЭЛДЕРИ

2007 чылдың март 11-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийги чыыжының депутаттарының соңгулдалары республиканың 23 соңгулда округунга болуп эрткен. Девискээр соңгулда комиссияларының баштайгы үндүргөн түңнелдерин езугаар алырга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарынга «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тывада салбырының күүском даргазы Марат-оол Ондар (Калинин №28 соңгулда округу), Виктор Вусатый (Бай-Хаак №35 соңгулда округу), хөөмейжи Конгар-оол Ондар (Чүлдүм №19), Оксана Танова (Ленин №16), Каадыр-оол Бичелдей (Университет №15), Экер-оол Манчын (Кечил-оол №30) соңгуктан болуп турар.

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының март 12-де кежээкиниң 16 шак 30 минута

турда редакцияга дыңнатканын езугаар алырга, бо чылдың март 11-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының дөрт соңгулда округунга Кызылга болуп эрткен соңгулдаларның баш бурунгаар үндүргөн түңнелдери мындыг болган: Центральный №3 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Борис Балчий-оол, Ленинград №1 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Сергей Сафрин, Правобережный №4 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Шолбан-оол Иргит, Автодорожный №5 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Зоя Сат олар амдыызында мурнап турар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының ийги чыыжының депутаттарының катап соңгулдаларының түңнелдерин үндүрери уламчылап турар. **Бистиң корр.**

ХУННУҢ ДУРТУ ЧҮС ЧЫЛ АЖЫГ: медээлер булуңу

Лицей школаның башкызы тергиидээн

Кызыл хоорайның ниити билиг ортумак школаларының башкыларының аразыңга «2007 чылдың башкызы» деп чаңчылчаан хоорай конкурзуун чоокта чаа эрттирген. Кызылдың №1 ортумак школазынга каш хүн иштинде уламчылаан бо конкурска школалардан эң эки ажылдыг 23 башкы киришкен. Хоочун башкылардан тургустунган шыңгыы жюри бо чылгы тиелелгени Кызылдың №15 лицейиниң география башкызы Ирина Коробейниковага тывыскаш. Найысылалдың «Чылдың башкызы» 20 муң рубльди шаңнал кылдыр алган. Ийги черге №9 школа-гимназияның орус дыл болгаш литература башкызы Чечена Намзырай (15 муң рубль), а үшкү черге №1 школаның логопед башкызы Инна Круглова төлептиг болган.

Ол-ла үеде хоорайга «2007 чылдың кижизидикчи башкызы» деп конкурс база эрткен. Аңаа №35 уруглар садының кижизидикчи башкызы Евгения Савельева бирги черни ээлээш, база-ла 20 муң рубль-биле шаңнаткан. Конкурстарга өске шаңналдар база хөй болган.

Талантылыг аныяктарга шаңнал акшалар

«Өөредилге» национал төлевилелдин иштинге салым-чаяанныг аныяктарны илередириниң талазы-биле тускай төлевилелди ТР-ниң Өөредилге яамызы ажылдап кылып турар. Ооң боттандырылгасы салым-чаяанныг аныяктарны илереткеш, оларга республика деңгелинге деткимче бээринге, аныяктар шилилгезин шынарлыг чорударыңга, сөөлүнде барып чер-черлерге кадрлар курлавырын тургузарыңга идиг бээр.

Бо хүннерге чедир төлевилелдин нормативтиг баазазы — доктала-саавырлар хүлээп алдынган.

Бо төлевилел езугаар салым-чаяанныг уруглар шилилгезин муниципалитет, хоорай азы кожуун болгаш республика деңгелинге чорудар. Бирги бөлүктүң кандидаттарынга өөреникчилер аразында бүгү-россия болгаш делегей чергелиг олимпиадалар тиелекчилери кирер. Ийги бөлүктү база-ла федералдыг органның хөй-ниити каттыжышкыннары тургузар. Үшкү бөлүктү республика четчелээр. Тиелекчи болган уруглар тус-тузунда РФ-тиң Президентизиниң 30-60 муң рубль, а ТР-ниң Чазааның Даргазының 10-30 муң рубль чедир акша шаңналдарын алып.

Студент чараш кыстарны илереткен

Каш хонук бурунгаар Тываның Улусчу чогаадылга бажыңыңга «Мисс студенчество-2007» деп ээлчеглиг конкурс болуп эрткен. Частың башкы байырлары март 8-тиң бүдүүзүндө эрткен мөөрейге Кызылдың дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлеринден он ийи чараш кыс киришкен. Оларнын бо чылгы белеткели канчаар-даа аажок шыырак болган: таньжылга, чараш хеп дээн ышкаш чаңчыл болган конкурстардан эң-не, эң-не дээр кысты шилири ындыг-ла амыр эвес болган. Ынчалза-даа жюри кежигүннери бирги черни Кызылдың башкы колледжиниң студентизи Аржаана Дагжатка тывыскаш, «Мисс студенчества-2007» деп бижиктиг чараш куржагны, дипломну болгаш өртек-тиг белекти тывыскаш. Ийги болгаш үшкү «Чараш кыс» аттарны ТывКУ-нуң студентилери Дина Сат биле Елена Баинова олар үлешкеннер.

Бистиң корр.

СОҢГУКЧУЛАР КАТАП СОҢГУЛДАЛАРГА КИРИШКЕН

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

школазының директору кандидат Тамара Цыренова биле «Чөптүг Россия» партияның кандидаты Зоя Назытьевна Саттың аразында болур деп хайгааракчылар санап турар. Хоойлужудулга палатазынче бо округта бир солун чүве – база бир кандидат Зоя Саттың бар болуп турары. Зоя Седиповна Сат Зоя Назытьевна Саттың кайы хире үнүн «чире» тыртканын бадылаашкынарның түннелдери көргүзө бээр.

Төлээлекчилер палатазының Кечил-оол №30 соңгулда округдан депшиткен кандидаттарның аразындан Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак биле коммунист Экер-оол Маринович Манчынның кандидатураларын эскердвис. Кол чижилге база оларның аразында болур деп чүвеге чигзиниг чок. Чүге дизе, оларның кайызы-даа мурнунда чылдарда республика парламентизинге депутаттап каапкан элзэн дуржулгалыг ажилдакчылар болуп турар.

«ШУПТУ ЧҮВЕ ЭКИ...», ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Кызылдың Ленин № 12 участок соңгулда комиссиязының чанында, удур салган столдар артында оран он ажыг хайгааракчылардан ол хүн, он бир база үш шактарда, «Байдал кандыгдыр, хажыдышкынар бар бе?» деп айтырарымыска, «Бадылаашкын эки чоруп тур, улус хөй кээп турар, хажыдышкын болбаан» деп харыыларны алган бис. А бистин көргөновис...

Бирээде, бирээви аңаа, Ленин кудумчунда ТКУ-нун төөгү факультетинин бажыңыга, бадылаар кижги. Аңаа «Силерниң бадылаар участоктарыңар» деп эгелиг дыңнадышкын саазыны келген. Ооң кудумчунун дөрт участка чарган болган: ол-ла Ленин, Төп № 13, Чүлдүм № 14, Чехов № 15, а ооң чурттап турар бажыңы кайызында-даа кирбээн, чүгле 21-ден

өрү бар. Соңгулда участогунун комиссия секретарындан ооң журун айтырарга, бис ол дыңнадышкыны кылбаан бис дээн, ол дугайын хайгааракчыларга чугаалал, саазыны көргүзүп каан.

Сес шакка он минута четпейн турда участоока баарымыска, он беш хире кижги фойеде, кирер эжик аксында турлар. Ырактан көөрге, комиссия секретары ооң кежигүннеринге чүве чугаалап турар, чогум дыңналбас, бадылаашкынга белеткел чоруп турар хевирлиг. Калбак саазынарда соңгулчулар даңзыларын, ооң соонда база-ла сейфтен ужулган бюллетеньнерни үлөп турары көзүлгөн. Сес шак ашкан. Элзэн көвүдөп келген улус шимээрзеп, алгыржып эгелзэн: «Чүге бадылаашкын эгелевес чүвөл? Бис ажилдаар улус-тур бис, ынчангаш эрте келген». Бадылаашкын 8 шак 15 минута турда эгелзэн, улусту кирипкен. Бежен шаа кижги ад-рестериниң аайы-биле сыңмарлашкан.

Эжимниң бир-ле дугаарында сонуургаан чүвези билдингир – ооң бажыңы участка кирип турар бе? Бар-дыр. Ол бадылап артып каарга, мен дааштыгаа таакпылап турумда, шынап-ла, «даңза таакпы тыртымы четпээнде» бир соңгулчу үнүп келге-ле: «Мээң адым ам база даңзыда чогулу, өөм ээзи бар-дыр, эрткен соңгулда-ларда база ындыг болган чүве,

ынчан немелде даңзыга кирип бадыладым. Ам ынчап турбас мен, чоруурум ол, келбес мен!» Таныырым ол Ондар башкының ындыг хомудалынга каттышпас аргам чок болду.

Эжим үнүп келгеш, «даңзыда ады кирбээн кижилер бар чүведир, мээң мурнумга турган кырган хамааты угбайны немелде даңзыга кирип бадыла дээш чорудупту» диди. Дем башкы дугайын чугааладым. Хоочураан аарыг болган чүве-дир диштивис. Ооң кадында сөөлзүредир чүгле бодунун адын тыппаан эвес, соңгуур участогун «чидирип алган» улуска база журашканывысты демдегел каалы. «Тыва тудуг» ниитилел бажыңының чанынга бөлүк кижги аңаа турган участок кайнаар көже бергенин билип чадашкаш, тарап чанып турар чорду.

Участоока үш удаа чорааш, «амыр-тайбың» дугайын дыңнады-выс, ынчалза-даа бистин «эскиттеривисти» чүү дээр чүве ийик. Чүү-даа болза, Хоойлужудулга палатазының-даа Төлээлекчилер палатазының-даа соңгулдаларының үезинде бадылаашкын 8 шакта эгелзэр деп, бадылаашкының үе-шагын болгаш болур чериниң дугайында массалыг информация чепсектерин дамчыштыр азы өске-даа арга-биле дыңнадыр деп чогуур хоойлуларның 65 болгаш 63 чүүлдериниң 1 болгаш 2 кезектеринде доктааткан болуп турар.

«ЧАҢГЫЗЫН-ДАА ТАНЫВАС-ТЫР МЕН!?»

Кызыл хоорайның Пролетарский №7 соңгулда участогунга март 11-де, дүш соонда барып четтим. Ол болза, хоорайның чөөн талакызы. Соңгулда «Восток» автобус доктаамының чоогунда Тываның күрүнө университетинин инженер-техниктиг факультетинин оран-савазынга болуп эрткен.

Чон аразында чугаалажыры болза, «политехтин» иштинче кире бээримге, бадылаашкыны ийиги каятта чорудуп турар деп, ында аыш-чем аймаа садып турган уруг чугаалады. Ийиги каятче үнгеш,

дөрүнчө кылаштай бээримге, соңгулда болуп турар аудитория даштында каш кижги ханада аскан кандидаттарның чуруктарының адаанда бижээни допчу намдарлары-биле таныжып турлар. Бо соңгулда участогунда Тываның Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче соңгулда чок, а чүгле Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжынче кордакчылар бар болгаштың ындыг бе, шупту чүве маажым-даа ышкаш. Ынчалза-даа аудиторияның иштинде соңгуур дээн чон шору арбын. Чүге дээрме мында Пролетарский №9 болгаш Восточный №10 соңгулда участооттары чаңгыс черде катый соңгул турар чүве-дир. Баштайгызындан Төлээлекчилер палатазынче 5 кордакчы бар, ийигизинде – 4.

Соңгулда комиссиязының дургаар салган столдарының чиге дужунда 3 кабинаны кожалаштыр кылган, бюллетеньнер сугар бадылаар хааржактары дөрде ийини тургузуп каан. Олар өттүр көстүп турар шилден кылган болгаштың соңгулчуларның кайы хире бадылааны иле көскү.

Эжиктен кирип кээрге-ле, унаштыр салган столдарда хайгааракчылар олурупкан. Комиссияның ажилдакчыларының артында харыылап турары кудумчуларның аттарын, дугаарларын азып каан болгаш келген соңгулчулар кымга баарын баш бурунгаар-ла номчуй тыртып алыр кылдыр таарыштырганы эки. Бо участка соңгулчуларның кээп турарының идепкейин, чеже кижги соңгулчуларның, харын черле ниити байдалды билип алыры-биле соңгулда комиссиязының даргазындан каш сөс чугаалап бээрин дилээримге «Чай чок, бир шак хире болгаш кел» дээш ынавады. Ынчалза-даа бир хайгааракчының чеже кижги соңгаанын демдегелеп олурар саазында көөрүмге үш чүс оранчок ашкан, харын-даа дөрт чүс чоокшулай бергенин эскердим.

Аңаа турумда, бир соңгулчу бюллетенин тудуп алган, мында шуптузунга удур деп соңгуур чери чүге чок чүвөл деп айтыртынып эгелзэрге, ону шагда-ла билип алыр турган силер, бюллетень тудуп алгаш бээр кылаштап болбас чүве-дир деп тайылбыр бээр-ге, ол кабинже чугааланмышаан

(Соңгулда участооттарында Юрий КӨК-ООЛ, Александр ДЕМБИРЕЛЬ, Каң-оол САТ, Сергей ХЕРТЕК белеткээнер).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2007 чылдың февраль 19-та №134/762-4 Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының шийтирилгелер күш чок болдурарының дугайында доктаалыга өскерилгелер киририниң дугайында

Кызыл, 2007 чылдың март 9, №138/779-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 28 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2007 чылдың февраль 19-та №134/762-4 доктаалыга (моон ыңай – Доктаал) дараазында өскерилгелерни кириер:

— Доктаалдың бирги абзазын дараазында редакциялаашкын-биле бээр:

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун (моон ыңай – Федералдыг хоойлу) 28 чүүлүнүн 9 пунктузунга дүүштүр соңгулда комиссиязының хуралы ооң даргазы эргежок чугула апарганда чыылдырар, чок-ла болза соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң доктааткан санындан үштүң биринден эвээш эвезиниң негелдези-биле албан эрттирер. Айыптыгнан норма болур хуралдың дугайында баш бурунгаар комиссияның бүгү кежигүннеринге дыңнадырының эргежок чугулазын көргөн

Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 23 пунктузунун «а» иштиги пунктузунун дүрүмүнге дүгжүп турар.:

— дараазында уткалыг ийиги, үшкү болгаш дөрткү абзацтар-биле немээр:

«Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазы Е.В. Маслов комиссияның секретары Л.И. Биче-оол база комиссияның бадылаар эргелиг кежигүнү М.М. Манын-оол олар-биле кады соңгулда комиссиязының оран-савазындан үнүп чоруурунун бетинде хуралды хагдынган деп чарлаан. Ындыг болзажок, комиссияның чаа хуралын ажыдып турда (аңаа хуралдың чаа даргалакчызын болгаш секретарын сонгаан) Федералдыг хоойлуда көрдүнгөн болур хуралдың дугайында баш бурунгаар комиссияның бүгү кежигүннеринге дыңнадырының чорудулгазы сагыттынмаан.

Ынчал кээрге, девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннериниң ындыг хуралды эрттирериниң талазы-биле хөдөлүшкүннери Федералдыг хоойлунун соңгулда комиссиязының хуралын белеткээриниң болгаш эрттирериниң чурумунга негелделерин хажытканы болур, ооң-биле холбаштыр мындыг байдалдарда комиссияның хүлээп алган шийтирилгелери дүрүмге дүүшпес деп санаттырар.

Үстүнде айтылган чүүлү кичээнгейге

алгаш база Федералдыг хоойлунун 75 чүүлүнүн 6 пунктузунга дүүштүр, Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының хуралы доозулган соонда Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының 2007 чылдың февраль 17-

де хүлээп алган шийтирилгелерин күш чок болдурарының дугайында билдиришкенин өөренип көргөш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:»

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2006 чылдың октябрь 17-де №121/661-4 «Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийиги чыыжының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының ниити түңнелдерин тодарадырының дугайында» доктаалының 2 пунктузун болгаш Восточный №2 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийиги чыыжының Хоойлужудулга палатазының депутатының соңгулдаларының ниити түңнелдерин тодарадырының дугайында доктаалын күш чок болдурарының дугайында

Кызыл, 2007 чылдың март 9, №138/781-4

Тыва Республиканың Дээди судунун 2006 чылдың декабрь 20-де шийтиринге дүүштүр, Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының 2007 чылдың февраль 9-та №24-р шийтиринге үндезилеп Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2006 чылдың октябрь 17-де №121/661-4 «Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийиги чыыжының Хоойлужудулга палатазының депутатының соңгулдаларының ниити түңнелдерин тодарадырының дугайында» доктаалының 2 пунктузун күш чок болдурар.

2. Восточный №2 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийиги чыыжының Хоойлужудулга палатазының депутатының соңгулдаларын болган деп

санаар.

3. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязынга 2007 чылдың март 14-ке чедир хуусаада Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга Тыва Республиканың Дээди судунун 2006 чылдың декабрь 20-де шийтирин күүседириниң талазы-биле хүлээп алган түңнел шийтирени болгаш протоколду кириерин хүлээндирер.

2. Бо доктаалды Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязынче болгаш республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынче чоргузар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

БОЙДУС
БОЛГАШ
КИЖИ

КАМГАЛАДЫЛГА КЫЛДЫРЫП АЛЫРЫ АЛБАН

Сөөлгү үеде Тыва Республиканың девискээринде, араатан аңнарның (бөрү, ирбиш) мал-маганче халдаан таварылгалары хөйү-биле демдеглеттинип турар. Ынчангаштың республиканың чурттакчыларынга (арат ажил-агыйлыгларга, кооперативтерге, хуу мал-маганның кижилерге) дыңнадып каары-выс болза, шээр болгаш бода малдарга камгаладылга төлеверин кылдырып алыры албан.

Ылаңгыя 1999 чылдан 2006 чылдарга чедир ирбиш деп ховар амытаннарның мал-маганче халдаан таварылгалары удаа-дараа демдеглеттинилген. Одарга кадарып-даа чорда, дүне када-даа кышкы кажаның дүндүүнден киргеш, мал-маганны хөйү-биле кырып каапкан таварылгалар тургулаан.

Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар малчын-нарывыска, аңчыларывыска дыңнадып каарывыс болза, ирбиш деп ховар чараш аңны аңнаары бүгү девискээрге хоруглуг. Чүге дээр-ге ирбиш Россия Федерациязының база Тыва Республиканың Кызыл дептеринче, ХКД болгаш Бүгү-делегейниң бойдус камгалалының эвилелинде (МСОП) кирип турар. Кажан ирбишти өлүрген таварылгада, төтчеглекчилерге күш-ажыл төлевериниң кудуку хемчээли-биле 15-тен 400 чедир торгаал онаар. Торгаалдан аңгыда когарал база онаар алаар. Когаралдың ниити түңү төтчеглекчилерге — күш-ажыл төлевериниң 200 чедир

телефону 3-86-26) компаниязы. Кажан камгаладылга төлеверин кылдырып алган соонда, когаран малдың эзелеринге тускай акт тургускан соонда, компенсация акшаны баш санынга-ла төлеп бээр. Азырал малче халдаашкын болганда ирбиштиң азы бөрүнүң изин, малдың сегин, халдаашкын болган черни тускай шинчилеп (бадыткап) фотоаппарат, видеокамера-биле тырттырган турар ужурлуг. Тускай актыны тургузарда, Көдээ ажил-агый ямызының специалистери, кожуунунун бойдус камгалал инспекторлары, тус черниң чагыргазы, камгаладылга компаниязының специализи база малдың эзелери киришкен турар у ж у р л у г . Азырал мал-маганга ирбиш хора чедирген таварылгада, актыны тургузарда Россия Федерациязының бойдус курлавырлар хыналда эргелелиниң Тыва Республика девискээринде күрүнө инспекторларының киржилгези албан.

Камгаладылга төлеверин кажан мал-маган озал-ондакка таварышканда (хар-чаыстан, долудан, хар көшкөзүндөн, сугга дүшкенде, чаңыктан, үерден, хатшуургандан) база төлеп бээр. Билдинмес айтырыглар бар болза, бо ийи камгаладылга компаниязынга келгеш, билип алырын дыңнаттывыс.

Ынчангаштың Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар чурттакчыларывыска дыңнадырывыс болза, мал-маганың камгаладылга төлеверин кылдырып алырын сумелээр-дир бис.

Уран-оол ДОНГАК, Россия Федерациязының бойдус курлавырларының хыналда эргелелиниң Тыва Республика девискээринде күрүнө инспектору.

ААЛЫВЫС ӨДҮРЭЭ

Шагда, дайын соонда чылдарда, Чедер шынаа-зыннга суг куштарының кандызы турбаан дээр.

Ынчан аалдарывыс Хөл-Бажыңга чайлаглаар. Даң бажында хамык куштар дүвүрөп, алгыржып эгелээр. Та ажы-төлүн чидирип-кеш кыйгырып турары ол. Кандыг-даа үнүг куштар бар, кайгамчык чоор. Терезиннер аразы шыкка чоруурга, чуургаларны бөле төрүп каан боор. Авам он ажыг да-гааларлыг турган. Олары болган чок-ла база бээр. Хөлге эштип чорааш, чанып оргаш үш чуурга оорлаптым. Улуг улус билип кагза кончуур. Бүдүү улус көрбээнде үш чуургаларымны хурец дагаам адаанче сүптүм. Чээрби бир хонгаш, оолдары частып эгелээр, ону утпас дээш бүдүү санап-ла тур мен. Хуусаа харын-даа эртин

турар.

Бир дүште дагаа оолдары частып эгелээр. Дараазында хүн ийи өдүрөк оолдары частып келген. Амыраарымны чүү дээр.

—Авай, көрөм дагааавыс өдүрөк оолдары басып алган— деп авамга көргүстүм. Кожа өглер ишти база четкилеп келген. Улустарның магадаарын чүү дээр. Каш хонганда дагаа оолдары шору мандый берген. Тазка суг куткаш ижил турзун дээш салып каан мен. Бир көрүптеривиске өдүрөк оолдары тазка сугже шурай бергеш, эштип эгелээр. Хөөкүй дагааның алгы-кышкызы-даа аажок, кортканы-ла ол боор.

Хөлчөк өзүп келген өдүрээвиз оолдарының бирээзи дургуннай берген. Ушпазын, чорбазын дээш хүннүң чыгыы артан өдүрээвиз оглунуң чүглерин таарып, кадарып турган бис. Дөмей-ле хей болган.

Ужур чоруй барган. Кыш эрткен. Чайын ол-ла чайлаавыска көжүп келген бис. Бир эртен эрткен чылгы өдүрээвиз чедип келген. Кырган-ававыс: «Хөөкүйнү, аалзына бергени ол-дыр. Чемгерип турунар» дээр. Үш-дөрт-даа чайын аалывыс өдүрээ улаштыр чедип кээрге, бистерге, бичии улуска, өөрүнчүүн чүү дээр.

Ачам суг совхоз хою хүлээп алгаш Шамбалыгже көже берген. Бистиң чайлаавыска Чыртак, Хүреш Кууларлар алышкылар хонуп алган. Өөрөнгө өдүрөк кээп турган деп пат кайгааннар. Хайыраан өдүрээвизи ыт тудупкан деп дыңнаан мен. Чеже-даа черлик куш болза, аал малы ышкыш кижиге өөрени бээр чораан. Черле ынчаш черлик-даа, азырал-даа малга ынак, чоок болзунарза олар силерни таныыр, билир алаар. Дириг амытаннарга ынак болунар.

ОТ АЙЫЛДЫГ

Ол шагда школа таңныылы Лопсан дээр акый турган. Таңныылдавышаан школаның печкаларын одаар турган. Бичии уругларның идиктерин кандар-марка дээр печка кырынга кургадыр. Идиктер янзы-бүрү, хөм, кидис... Бир дүне оттуп кээримге, аас-боосаам кургаан. Сайгылгаан бар эвес. Чүгле коридорда керосинниг лампалар бар. Суг пақтап алыр дээш үне бердим. Ыш, дээрге ыш! Таңныыл шайлап алыр дээш чана бергени ол боор. Өөрүмнү оттуруп, алгырып-ла эгеледим.

Печка кырында кидис идиктер кызыл көс апарган турлар, а хөм идиктериде идикке дөмейлежир чүү-даа артпаан. Бистиң ыт-шимээниствен кожа улуг өрээлде уруглар база оттуп келгилээр. Ынчан Ээрбектин хөмүр-дажын одап турган. Ол хөмүр-даштын шынарын ам-даа кайгап чоруур мен. Хөнек хире хемчээлдиг хөмүр-дашты одаптарга, дүн-хүн иштинде өшпес, а хүл барык чок боор.

Ийи класс бичии Клара дээр дунмавыс турган. Печка аксынга ооргазын чылдып турда, хеви изээш хүрт дээр. Алгы эвес алгы! Үне халчып келдиз. Уруглар боттарының улуг дазылгазынче, айыткаш: —Өрттени берди! Дүрген! Дүрген! — деп алгырышты-

лар. Хөөкүй хоргадаар чер тыппайн оруннар адаанда чалбыраажы чайынналып үнгөп тур. Арай боорда оон-моон дозуп тургаш тудуп алдывыс. Мойнунда аржылы база бар. Хеп ора согар шыдал каяа турар. База-ла хирелиг турганывыс ол-дур ийин.

От чип турда-ла, куспаптапкыш, узун коридорну куду маңнадым. Үне бээрге ындыг чүм хар каяа турар. Чүм харга чедир халааш, харже кирип октап, хар-биле хөөп тур бис. Улуг улустар-даа эндерлип келген. Хөөкүйнүң кештери калбак-калбак чыткылап калган. Ол үеде «дүрген дуза» машиназы бар эвес. Аъттар шанактааш, хоорайже баткан.

Та каш хонган. Кежээликтей чок апарган бичии Клараның мөчүзүн эккелген. Коридор ужунда бичии өрээлде. Ийе, бистер көрдүвүс. Кежээ апаарга-ла үнерде бөлүвүс-биле үнер бис. Коргунчуг-ла үелер турган ийин.

От айыылдыг. Ынчангаш улуг кижилер «от-биле ойнавас», өшкен-даа болза, от орну баспас» дижири кай. Серемчилде хорамча чок. Кичээнип, бодап, утпайн чорууру артык эвес.

Эрензен ТЕЖИТ.

Каа-Хем суур.

ЧЫЛАННАР

Кызыл-Тайганың ырактан бараанын кижиге көргөш, ооң бедик-чаагайын, хүнге чайынналган тас бажын магадай бээр. Кижиниң бичиизинден көрүп өөрөнгөн, чалым хаяларын суйбап эрткен копка оруктары каяа-даа чорааш бо-дап кээрге, эң-не эргим кылдыр сагындырар. А ырак черлер чорааш, ооң эргим омур-хевири, хөй янзы дириг амытаннары, кат, тооруу — шупту сагышка кирип, удуп чыткаш дүжей-даа бээр мен. Ол чүл дээрге-ле төрүттүнгөн, кызыл-даван ойнап өскөн чериң сээң хан-дамырың-биле тудуш, сеңээ амыдыралыңның чөлөнгижи — чемгерикчи, иези дег эң-не чоок болганы ол. Мээң кезээде-ле ада-иемниң чурттап мага ханган чайлагары ам-даа мээң караамда көстүп турар-дыр ийин.

Үргүлчү-ле кижини хенертен белиндиптер торлаалар, аяс көк дээрге таваар кылытып ужул чоруур эзирлер, ол-бо киштеп каап ужар дээлдигеннер, бичии борбак боттук уларлар кижиге эң чоок эртинелер бооп артып каар чүве.

Бис ол чайын Кызыл-Тайганың эң бедик бажыңга чайлап турду-вус, арай кудулдуур дески оргулааштыг, арга кыдыында Улуг-Баалык ажыыңга-даа чайлап шаг болган бис. Улуг-Баалык дээрге чөдүр кара пөштер үнгөн, бажында тооруу эмгежок хөй апарган тургулаар чүве. Узун хөнү дыттар, казылганнар, шарланнар, мыйгак-хараан холуй үнгөн караңгы арга улажып чоруй барган. Ийи чыл бурунгаар барып көөрүмге, аргарыының чартыы өрттенип калган, харааданчыын канчаар ону, хөй янзы дириг амытаннарлыг арганы чүү өөдежок кижилер өрттедип-хуюктап каапканы билдинмес. Чон аразында төлеп чок кижилерниң бары эң-не хомуданчыг-дыр. Хамык дириг амытаннары; чыланнар, эликтер, хаваннар, тооргулар, эремчиктер, кымыскактар та канчаар хилинчектенип турган чүве.

Кажан арга бүдүн турда, кижиге Доора-Даг бажыңдан көөрге азы доо-ла хөл өөжүнүң ол чарыында даглар баштарыңдан харап көөрге-даа долгандыр тайгалар баштары көстүр болгаш хөй кезинде дески ногаан арга колдап үнгөн, чараш-ла чурумалдыг чер-ле болгай.

Бис ол Улуг-Баалыкка каш-даа чайын чайлаан бис. Дагның эң бети делгем мээс болгаш шээр мал одарладырыңга таарымчалыг чер. Аалдың соңгу барыын талазында улуг эвес мээс бар. Хөй кежээкизин аңаа кадарып болур.

Бистиң Кызыл-Тайганың девискээрлери; аржаан, бел, мээстер. Кара-Суг ишти, ында чайлагар, шынаада хавак баарында чайлагар — шупту чылан-биле байлак, хем ишти кирип каттап-даа чоруурга, ында-даа чылан-на, даш кыры шупту чылан.

Бир катап Чайлаг-Өзенге Лопсаң-оол сугнуң бичии уруун чылан шапканын көргөн мен. Ол уруг дораан кузуп, арны саргарып келген. Аалга турган улус дүвүрөп-ле үнгеннер. Чылан шапкан чери дораан дөрбейтир ыжып чоруп орап болду. Ол-бо талазыңдан дыңзыды белгаш, сы тудуп, соруп-даа турар кижиге бар. Сорган кижиниң аксы база ыжып келген.

Чылан база моорап калган, бажың ханазының тинде өөз

агара берген чыдар. Ону ачам кыскаш-биле кызып алгаш ыра-дыр октапты. Ынчан ол чылан союп киргеш, орун артында бажың ыя-жының тинге союп чораан хевир-лиг. Орун кырыңга чыткан бичии уруг ону көрбээң, ооң соонда тепкиленип чыда чыланны меңнедип-кен болган боор, ол ону шапкан. Уругнуң будун өшкү өзээш, улуг хырнының изиг чиниче бутту сүп турлар. Чыланның хоразы ол чиче сиңе бээрге, эки апаар чүве дээр чораан. Эртенинде уруг сегий берген ойнап тур. Аалда улус безин кезеп калган, үргүлчү хайгаарап турар апарганнар. Удатпаанда Лопсаң-оол суг шынаа киргеш, бир аскыр, 2 кыс дагаалар эккеп алдылар. Чыланның бажын аскыр ыңай-ла болдум. Ол хевээр катче барбастан мен.

Бо-ла чорааш, бичии элээди чылдарымда чылан-биле бир болушкунду утпаан мен. Ол чайын Улуг-Баалыкка чайлаан бис. Аал чанында аргада көк-кат дыка хөй. Ол хүн көк-каттап чорааш, чылан тудуп ал часкан мен. Кат аразын ажыдыптарымга, чылан бо-ла дүрүже берген чыдыр, көре каапкыш, белиннээр түлүүм-биле шурап ыңай-ла болдум. Ол хевээр катче барбастан мен.

База бир хүн дүш үезинде сугур чавс чаггаш, дораан-на чайынналдыр хүннеп келген. Хоюмну көөрүмге, аал ыңдында мээсте-ле алгыржып чорлар. Ачам мени хоюнче барбас болзуңа, ыңдыңдан бөрү чедип келзе хөңнү деп мындыг. Бистиң ол бичии, элээди үелеривисте чайын идик кедер эвес, кызыл-даван чайлаар-ла болгай. Дараан идиин камнаар, ону чүгле школа баарда кедер. Хоюм соонче халып-ла үндүм. Даш кыры-биле кырлап чоруп орумда, бир даштын кырында улуг кара шокар чылан бо-ла улугзумаар тавак аксы хире бар, дүрүжүп алган хүнде дөгеленип чыдыр, ажа халыдым, дараазында даш кырында база бо чыдыр, ооң ыңай көргөн, оңгаар-дескээр-даа талаларым шупту чылан, чир-тимнеп, белиннеп халып-шурап-ла тур мен, санап көргөн. Черле он ажыг чылан хүнге дөгеленип чы-дар, шимчeves-даа болду. Шак ын-дыг чылан-биле бай черле болгай.

Ачамның чугаазы-биле алыр-га, чылан анаа-ла хей халып кел-геш шапкаш, ону чүгле белиндип-терге ийикпе азы кижиге билбейн, аартыр дээптер болза, ынчан шагар дээр чораан. Бистиң Чал-бак-Хараганда хавак баарында чайлаавыстан ырак эвесте Курт-туг-Даш деп чер бар. Ында улуг калбак даштын адаа хос, ынаар хос черни чайгы үеде бакылап-тарга, бот-боттарыңга ораажып-ораажып чыдып алган хамык чыланнар чыткылаар. Улуг кижилер ону тунчу чыланнар дээр чораан.

Чогум бистиң черде чылан хөй-даа болза, оларның ындыг улуг хоразын көрбээң мен. Оран-делегейниң ол амытаннарын база угаанныг деп болур, кээргенчиг, өрт-халапка-даа, каржы холдарга таваржып, өлүм-чидим, айыыл-халап, озал-ондак оларны соора көрбес.

Бистиң улуг өгбелеривис ди-риг амылыг амытаннары камнаар чораан, оларның чүдүлгези база ындыг турган. Бир катап өөвүске авам кадыг идиин кедиптер дээш тудуп алырга, аары кончуг болган, бакылап көөрге, идик иштинде чылан чыткан. Ону ачам дашты-гаар үндүре бергеш, черже тө тудупкаш, хола тавак кыңгырадыр соктаарга, өгден ырап чорупкан чүве. Черниң байлаа амылыг амытанны өлүрүп болбас, ооң амызыңга чедер болза, кижиниң амыдыралы, чорук-херээ-даа чогувас деп ачам чагаан чүве.

Анатмаа МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Кадык-чаагай амыдыралды нептередир сорулга-биле чуртту угаан-бодал, сүлдесүзүк талазы-биле ядаралдан, моральдыг сандараашкындан камгалап алырынга социал педагогтарның, ие-херээженнернің, өг-бүлениң аңаа киржилгезиниң ролун бедидеринге, сагыш-сеткил ажыдып, профилак-

тиктиг хемчеглер, ачы-буян чедирилгези, кадыкшыл клубтарының ажылының дугайында ажык чугаа Кадыкшыл клубуна февраль 10-да болган ээлчеглиг «төгерики столдун» кол өзээ болган. Оң ажылынга социал башкылар, улусчу эмнекчилер киришкен. Ам оларның чугаазына доктаап көрээлиңер.

Н.Б.Тыртык-Кара, «Чоннун кадыкшылы» клубтуң башкарыкчызы, Тыва Республиканың школарының алдарлыг башкызы: — Бүгү-россияның элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилели дээрге, улуг-биче чон ортузунга кадыкшылды бодарадыр, бүгү багай, күзенчиг эвес чаңылдар: арага, таакпы, наркотик ажыглаар чоруктарга удур угаадыг-сагындырылгыг культура чырыдышыкын ажылын чорудар хөй-ниити организация-дыр.

дуп турар 10-10 мурнакчы суртаалчыларның адресинге сөглээн үнелел-дир. Ол болза, бүгү Тывага арагалаашкын, багай чаңылдар сөнезин, кижилер бүрүзү, өг-бүлө бүрүзү өрү тыртынып, ийи билээн сывыртынып каалкаш, ажы-төлгө төлөптиг кижизидилгени берзин дээни ол-дур. Ынчангаш бо 21 векте кижилерниң кадыкшылы бирги черде: бай-шыырак, ааскежиктиг, чаагай чурттаар дизе — арага ишпес, таакпы тыртпас, наркотиктер ажыглас. Ам бо чылын болур улуг семинар-дуржулга солчулгасынче шылгарган башкылар боттарының өөреникчилери-биле баарын дугуржуп турар бис.

көдүрүп, ие-чаш, өг-бүлө айтырыныче ниитилелдиң кичээнгеин угландыраы болган. Ажы-төлү-вүстүң кижизидилгезинге хамаарылгавыс баксыраан, ада-ие эргезин казыдып турарлар эвээш эвес. Кижилерниң сагыш-сеткилиниң тоомча чогу илдең, ал-бот эки-ле чорза, өскелер та канчалзын дээр янзылыг хөөннер кайы хөй. Бис, социал башкылар, ада-иелер-биле арын көржүп чугаалажыр, берге

чугаалажып, араганың аспаанга кире берген кижилерни эп-чөп-биле, бодунуң күзели-биле эмне-дир, домнадыр дугайында чугааны кылыр үе келген. Ам чаа-ла Наталья Балчыыр-ооловнаның дыңнатканы-биле, Россияның төп регионнарында болгаш хоорайларында өг-бүлелерде безин кадыкшыл клубтарын ажыдып, ында суртаалчылар Россияның элээр-лер ниитилелиниң ВОТиЗ деп солу-

диплом, сертификатты алганнар.

З.К.Ондар, Республиканың «Фтизиатрия» каттыжышыкынында анестезиология-реанимация бөлүүнде эмчи сестразы, №14 школадан эң-не үлгерлиг ава, 2004 чылда эрткен «Супер кырган-ава» өөрениң киржикчизи, «Спортчу кырган-ава» шаңналдың эдилекчизи: — Мен 4 ажы-төлдүг, 2 уйнуктарлыг мен. Оглум Сайдаш МЧС ажылдакчызы. Улуг кызым Сай-Суу — Сибирь академиязын культура талазы-биле дооскан, амгы үеде чаш өпоялыг. Гульнарам № 14 школаның доозукчу клазында эки өөренип турар, өөм ишти организастиг кем-херек-биле ажылдаар черин ажылдакчызы. Бодум чоннун кадыкшылы дээш 30 чыл ажылдап чоруур мен. Ада-иелер ажы-төлүңге боттары үлгер-чижээн көргүзөр ужурлуг. Эки кижизидилгелиг уруглар — ада-иениң өөрүшкүзү, чоргааралы. Ынчал кээрге, кижизидилге айтыры өг-бүледен, ада-иенден кончуг хамааржыр.

Бистер суртаалчылар — эмчилер, социал башкылар, валеологтар кадык-чаагай амыдыралды өг-бүлелерге, коллективтерге, бүгү чонга тарадып, кижилер боттарының кадыкшылын боттары камнаар, боттары үнелээр, хай-халаптан ырап, серемчилелдиг боорун, багай чаңылдарның уржуктарын ажы-төлгө угаадып, боттарының кадык амыдыралын, үлгерин көргүзеринче углап турар бис. Бо «төгерики столдун» киржикчилери, бо клубтуң ак-көк отчугажын кывыскан болгай силер. «КИЖИ — ол дээрге эртинедир, өртемчейде өндүр улуг чүве хөй, ынчалза-даа КИЖИДЕН артык өндүр чүве чок!» — деп, Софоклдың сөзүн көрүп ор силер. Бо клубка чеже кижилер келбээндир. Бо чараш стендилерни, плакаттарны чогаадып, дерининге чурукчулар А.А. Тюлюш, А.К. Буруне кончуг идепкейлиг киржи, шаңнатканнар. Шүлүктөрү болгаш угаадыгларның сөзүглелдерин чогаалчы, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кара-Күсө Чооду бижээ.

О.Л.Ондар, республиканың наркодиспансериниң фельдшери: Шаандан тура, тыва кижиниң ажыл-амыдыралының кол дөзү — мал ажылы чораан болгай. Үе-шагның өскерилгени-биле, кижилерниң амыдырап-чурттаар аргазы багай чаңылдарга хол-бажып, сагыш-сеткили хоозурал турары чажыт эвес. Көдээ черлерде кылыр ажыл чогуңдан улуг-биче, эр-херээжен чоннун чыдыг чашпан чыып, ону садып-саарып турары чажыт эвес. Олар ол «ажылы»-биле өскелерниң угаан-медерелин сандарадып, хораннап, наркоман деп база бир хамчыктыг аарыгның нептередикчилери болуп, хоойлууга удур херек кылып, ал-боттары-даа кеземче херээнге онажып турарын билдир бис. Ылаңгыя амыдыралдың чаякчылары, каастакчылары — кыс-херээжен чонувустуң эр кижилерден черле чыда калбас, багай чаңыл бүрүзүнде (арага, таакпы, наркомания) идепкейлиг, харын-даа тергидеп турар апарганы дүвүренчиг. Ынчал кээрге, бир-ле дугаарында ие-херээженниң чаагай ат-алдарын көдүрүп, олар-биле профилактика ажылын база кадыкшыл клубтарының ажылдарын дээшти-биле оон-даа ыңай калбартыр, көвүдөйр херек.

«ТӨГЕРИК СТОЛ» АРТЫНГА ЧУГАА

уругларны олар-биле кады кижизидер болганывыста, бо кадыкшыл клубунуң эчис сорулгасының дугайында Наталья Балчыыр-ооловнаның чугаалаан чижектери, сүмелери тергинин ажыктыг-дыр деп бодап ор мен. Бисте «Аныякта» өөренип турар хып дээн оолдар, уругларны бо клубта специалистер-биле дугурушкаш, темалыг кежээ-ужуражылгаларже кириштирери күзенчиг-дир.

нун дамчыштыр, харын-даа тускай уставтыг, программалыг элээр суурларже безин кижилерни чалап, ажыл-хожул бээрин, кадык-чаагай чурттаарының кыйгырып турар. Ол биске кончуг сонуурганчыг болгаш ажыктыг болуп турар. Кадыкшыл клубтарынга эрткен 10 чылдарда янзы-бүрү айтырылгар-биле 8252 кижилер келген болуп турар. Оон иштинден 3000 ажыг кижилер багай чаңылдардан адырларының консультацияларын, сүмелерни алган, Москваның, Красноярскиниң, Санкт-Петербургуң, Новосибирскиниң, Абаканның психиатрларынга, наркологтарынга эмнекилээн. Сөөлгү чылдарда Н.Б.Тыртык-Караның удуртулгасы-биле Москваның, Новосибирскиниң, Красноярскиниң эртем черлеринге б1 янзы-бүрү мергежилдиг кижилер Тывадан барып өөренилээш, тускай

Хамнаашкын талазы-биле Барыин Европа чурттарынга эртем ажылы кылып, дуржулга солчуп ажылдап чораан, «Чоннун кадыкшылы» клубтуң тургузукчуларының бирээзи, кадыкшыл ниитилелиниң кежигүнү Людмила Кара-ооловна Оюн «төгерики столдун» ажылынга кирип, солун болгаш ажыктыг чугааны болгаш ачы-буян чедирилгезин болган.

Эрткен чылдың ноябрь айда Россияда тургустунган чаа ВОТиЗ болгаш Москва облазында эртем төвүнүң конференциязынче отчедувусту, кассеталарны, школарда, кожууннарда чамдык активчилерниң кылган ажылдарын, чуруктарын чоруткан бис. ВОТиЗ-тин конференциязынга бистиң отчедувус-биле танышкан соонда, Россияда ак-көк значоктуг кадыкшыл ниитилелиниң ажылын Тыва Республикада шыдаар шаа-биле суртаалдап келгенин чөптүү-биле үнелээни чүглө бистерге эвес, кадык-чаагай амыдыралды суртаал-

А.А.Шмид, «Аныяк» өөредилге чериниң социал педагогу: — Бүгү-россияның аваларының Москвага болган 2-ги чыыжының киржикчилери тускай кыйгырыгны кылган. Ооң кол сорулгасы — ие-херээженниң ат-алдарын

Р.О.Ондар, №14 школада социал педагог: — Кадыкшыл клубтарын чер-черлерге ажыдып, калбартыры күзенчиг. Кандыг-даа кижиге кадыкшылдың эртем угланышыкыннар суртаалдап, оларның психиказын оожургадып, араганың болгаш наркотиктиг бүдүмелдерин аныяк салгалывыстың кадыкшылынга эң-не багай салдар чедирип турарының дугайында ак-кара чокка, ажы-биле

«Төгерики столга» болган ажык чугаадан чүңү түннөп болурул? 1-ги класстан эгелээш, кадык-чаагай амыдырал деп чүл дээрзин уругга башкылар билиндирер ужурлуг.

«Силерниң кадыкшылыңар — силерниң холуңарды» деп эртем сөзүңге даанып алгаш, эгээртинмес байлаавыс — кадыкшылывыс дээш кижилер бүрүзү боду туржур апаар. Кадыкшыл клубтарын суур, кожуун бүрүзүңге, бирги ээлчегде, уруглар албан черлеринге болгаш школарга ажыдып, кадык-чаагай амыдыралды суртаалдап, калбартыр херек.

Раиса ОНДАР, социал педагог башкы, РФ-тиң Журналистер эвилелиниң кежигүнү. Авторнун тырттырган чуруу.

Чес-Булуңнун кижилери

ТУМАН ӨТТҮР КАРААМГА КӨСТҮР

Күчүлүг Кызыл-Тайганың баарында узун дургаар чаптып чоруткан чадаң хараганнарлыг, кызыл элезинниг, арай даже чоок черлеринде улуг кызыл хаяларлыг белди Сүт-Хөл чонунда билбес кижилер чок. Ол бел — Сүт-Хөл чонунуң эң үнелиг одар-белчирилги чери. Шагдан тура, аңаа бистиң ада-өгбелеривис чурттап, күзгелеп, кыштаглап, чазаглап чораан. Сууржуң амыдырал турбаанда-ла, Чес-Булуң чоннун мал кадарар, олардадыр эң-не кадар ооттуг, делгем одарлыг чери чүве.

Барзаң ирей, Досуаа адашкылар, Иван Шывановичиниң ачазы суг, Шырагай ирей дээш, оон-даа өскелер чурттап чорааннар. Ол черге сөөлзүредир, 1950 чылдардан бээр «Сүт-Хөл» совхозтуң малчыннары чайлаглаар-даа, күзгелээр-даа апарганнар.

лер-даа, база Бөрттүг Борбак-оол ирей суг база арай ишкээр хем кыдыынга олурган. Мертей-оол ирей, Дарыжык, Араптаң суглар элээн кудулдур турганнар чүве.

паа элбеп эгелээр. Чоорту изиг дүжүп, ымыраа-сээк көвүдөп кээрге, Чес-Булуң аалдары Биче-Хөлчүк, Чалбак-Аргаже, чамдыктары Кезек-Ылашче көжүп үнүптерлер. Ол черлер — Кызыл-Тайганың көктүг-шыктыг, аяңнарлыг, бай-байлак ораны. Аңаа чайлаглаткан мал-маган деңгип семирээш, ажык кытыы тоовас, ажып эрте бээрлер.

рын аралап чорааш, күзүн барып тып алыр бис. Ынчан бүгү-ле кижилер шынчы, ак сеткилдиг чорааны ол. Ам бо үеде коданга өске хой кирер болза, доран дойлап алыр болган шаг ышкажыл. Ындыг эки үе турганын, бистиң өгбелеривистиң кижизиг мөзүлүг үлгери кажан-даа утундурбас.

Колхоз, совхоз тургустунганда, ол чер хөй мал кадарган малчыннарывыстың чайлаа, күзээ апарган. Чес-Булуң хөл өөжүндө куду шөйлүп баткан, алаак-шык-биле тудуш чер болгай. Мээң билирим шагда, хөл өөжүнүң аксынга чыраа улуг аъттыг Лопсан-оол адашкылар, Настык ирей оолдары-биле чурттап чорду. Оларның бичи адаанга Шарлааккай ирейниң өг-бүлөзи, оон бичи кудулдур Ыгзааккай ирей суг олурган. Ол дээрге Кызыл-Тайга суурунун дужунга чедир шупту хуузунда малмаганның аалдар-ла болгай.

Чес-Булуң бригадазынга хөй хой кадарып өстүрүп турган малчыннар чурттап турган. Оларга Ондар Дажы, Ондар Херел-оол, Ондар Сертен-оол, Монгуш Чымба, Монгуш Дажы (Ангаалык оглу), Монгуш Кертик-оол, Монгуш Кудуп, арай өрүлдүр Ондар Серет-оол дээш, оон-даа өскелер хөй хойну кадарып өстүрүп, күрүне мурнунга шынчы, ак сеткилдинин көргүскеннер. Сөөлзүредир оларга аныяк малчыннар немешкен. Оларга Монгуш Самбуу, Доржулдай, Монгуш Тас-оол хамааржыр.

Монгуш Экер-оолдун адазы, тос кара кадайларның чаңгыс-ла оол кижизи, ачамның шанызы Сырбыккай база Чес-Булуңга чурттап чораан кижилер.

Ол үеде көжери кончуг солун. Шарыларга, аъттарга чүдүртүнүп алгаш, малын сүрүп алгаш үнүптер. Эң ылаңгыяда көш ыттарга, бичи уругларга дыка солун. Олар аажок амыраарлар, уруглар аътка ушкажыксаар, аът мунуксаар.

Ол бүгү кижизиг, чөптүг, ак сеткилдиг, эрес, маадыр кижилер шупту Чес-Булуң чону-дур. Оларның ажы-төлү, салгалдары бистиң аравыста амгы үеде кайда-даа ажылдап, чурттап чорлар.

Чыскаалдыр бодаарымга, Терек кырган-ачавыс оолдары Сайыт суглар-биле, ооң адаанга Кордай-оол, Серет-оол акыйдарның ачазы суг, оон кудулаарга,

Бо малчыннарның малының баш саны өзүп, чамдыктары чоокка чедир кадарылгааннар. Оларга Монгуш Александр, Ангыр, Быстан-оол, Канчыыр-оол, Монгуш Самбуу, Тас-оол, Сертен-оол, Дажы хамааржыр. Мээң билирим-биле Чес-Булуң суурунун кыдыынга чурттап турган улус: Кара Чадамаа, Бадын-оол, Ондар Кордай-оол болгаш өске-

Чес-Булуң — Сүт-Хөлдүн база бир чараш черлериниң бирээзи. Эң ылаңгыя шала часкаар чайын белди көөрге, карак чылчырыктар өңгүр сарыг чектер-биле бүгү хараганнар, бел шыптыныптар — сарыг-шокар хевис чадып каанзыг. Ол үеде мал семирпип, сүттөлип, аалдарның божа-хойт-

Чес-Булуңнун дески белинге, Кызыл-Тайга эдээнге ол-ла хөй аалдарның хөй, өшкүзү чаптып оъттай бээрге, чаражын чүү дээр боор — чажыпкан ааржы-ла. Ол хөй малды үргүлчү кадарар улус молдурга мунган бичи оолдар, уруглар. Олар ада-иезиниң мурнунга эң-не харысалгалыглар. Ада-иениң чагыг-сүмези оларга дурум. Ол үеде тояап, чер кезирип уруг-дарыг бар эвес. Оор-сук-даа чок, эң-не тайбың үе турганы ол. Чалбак-Хараганга бистерниң хоювус каттыжып, анай-хураганывыс чиде-даа бээр. Чес-Булуң аалда-

Мөге Уран-оол, мөге Николайның угу-дөзү база ол-ла Чес-Булуңнун, Кызыл-Тайганың эки агаар-бойдузунда, ада-иезиниң үлгеринде деп билдир мен. Тоолда болгаш ырга кирген Чес-Булуңнун кижилеринден утундурган улус бар чадавас, ажы-төлү ажинмас силер. Бо бүгү кижилер Кызыл-Тайганың туманын өттүр мээң караамда көстүп, сагыжымда оворхевир мөңгө чуртунуп чорлар. Оларның ажы-төлү каң кадык, узун назылыг-ла болзунам. Чес-Булуңнун мал-маганы, дириг амытаннары онча-менди чоруур болзун.

Анатмаа МОНГУШ, хоочун башкы.

Чугаалажып олура кижистиң арнындан бистиң чугаавысты ол канчаар хүлээп ап турарын эскерер бис. Арнында өөрүшкү бар болза, бистиң чугаавыс аңаа таарышкан болур. Бир эвес арнында хүлүмзүрүг чок болза, аңаа өөрүшкүлүг болур кылдыр чугаалажырын кызыдыңар.

Оожум, аянын чугаалаар болзувусса, база оожум, топтуг чугааны дыңнаар бис. Каржы, ааспырак кижиле чугаалажыр таварылга туруп келзе, ону билип, оожум, хүндүткел-биле чугаалажыңар. Оон база хүндүткелдиг харыны дыңнаар силер. Дорам-

КИЖИ ЧАРАШ БОДАЛДАРГА ЧАЯАТЫНГАН

чылалдыг сөс килеңни оттурар. Сөс от дег чылдып, от дег чип болур.

Бистиң өгбелеривис ажы-төлүн томаанныг, хүндүлээчел болур кылдыр деп чагып чораан. Томаанныг, дыңнангыр дээр-ле, ниитилелдиң езу-чурумун сагып турары ол дээн-дир. Улуг, биче кижилерни хүндүлөп, шын чүвени чугаалап, сөзүңгө ээ болуру кижиниң бодунга бүзүрелди оттурар.

Чадамык бол, түрөңи бол, чаңгыс сөстүг кижиле чараш,

Орбак-даа бол, самдар-даа бол, оожум, топтуг кижиле чараш. Ааспырак, чалгаа болба, ажыл-ишке кежээ чоруу.

Хүндүлээчел, кежээ чорза, күзел бүдөр, буян доктаар. Бо шүлүктү бижээн кижиле кон-чуг-ла шын сөглөэн-дир деп санаар мен.

Өске кижилерни хүндүлөп, оларның арга-сүмезин дыңнап өөрениңер. Мелегей кижилер-биле маргыжып, оларже ажынып хордаваңар. Багай сөстер сөглөп чаңчыга берип болур, а чаңчылдан

аажыңар илерээр.

Бистиң чүрээвистен чараш сөстер сөглөтүнер. Чараш аажы-чаң, хүндүткелдин сөстери бистиң назынывысты узадыр. Хүндүткелдиг мактаан сөстерден бис күш кирип, өөрүшкүлүг апаар бис. Хүндүткел шын кижизидилгениң үнер дөзү. Кижиле чараш бодаалдарны бодаарыңа чаяаттыңан, ынчангаш ооң сөглөэн сөстери база культурулуг чараш болур ужурлуг.

Рада МОНГУШ,
психолог башкы.

Салым-чаяанның чөптүг ажыглаары чугула

Архимед: «Арифметика – угаанның хайыра дажы»

Чаш төл иезинден кадык төрүттүнген чүве болза, ол бойдустан чаяган янзы-бүрү талантылыг болур ужурлуг. Кандыг-даа талазындан өөреничел чоруктуң илерээшкини көстүп келзе, аңаа дузалап, ону сайзырадыр чугула. А салым-чаянга таваржыры амыр эвес, ол ховар эртинге дөмей. Канчап билер, каян-бир шагда тускай херекселдиң дузасы-биле бо өөреникчини тергиин математик, а моозу дыл эртемниг чогаалчы кижиле-дир деп дүрген тодарадып эккээрин. Ынчан ниитилелдиң сайзыралы бир аңгы апаар чадавас.

Амгы үеде салым-чаяанның-ларның илереп кээп турарын көрүп чоруурга, бир чамдыктары чажында хөй чүве билип алгаш, а өскелери улгады бергеш, дуржулга ап тургаш, боттарын көргүзүп үнүп кээр боор-дур.

Амгы өөреникчилер хөй эртемнерни өөренип турар. Ында багай чүве чок, кым кайы эртемге өөреничели, ону шилип алгаш, ажылдап чоруй барып болур. Чамдык өөреникчилер каш-даа эртемни эки шиңгээдип алгаш, амыдыралда хөй талалыг талантызын көргүзүп чоруур. Чижээ, эмчилер, башкылар.

Амыдырал хөй талалыг чүве болганда, кижилерни талантылы база хөй болур апаар. Ынчангаш маңаа мен оларның шуптузун чугаалабайн, чүгле математикага болгаш хөл-шыдыраа ойнаарыңа кандыг кижилер өөреничел болганын кайгамчык кижилерниң амыдыралының дуржулгазынга даянып алгаш, кезек-чамдызын чугаалаар бодаан мен.

Билдингир немец математик Карл Фридрих Гаусс (1777-1855) каян ол чажында чугаалап эгелей бергенде, ачазы оортан: «Каян санап өөрени бердиң?» деп айтырарга, огу: «Чугаалап эгелээрмин мурнунда-ла санап билер турдум» деп харылаан. 3 харлыг Гаусстуң ачазы дашчылар-биле ажылдап турда, ооң чазыпкан санаашкынын чанынга турган огу эде санап бээр апарган.

Ынчаарда Гаусстуң өөренип турган класынга улуг, биче өөреникчилер кады өөренип турган. Башкызы уруглар боттары бодап олурзун дээш, хөй кылдыныгларлыг узун чижек бергеш, бичилеринге ооң кылдыныын айтып бериптер турган. Бир катап башкы демгилеринге бодазын дээш мындыг бодалганы берген: «1-ден 100-ке чедир шупту бүдүн саннарның түнүн тывар». Он харлыг Гаусс үр болбаанда, 5050 деп шын санап алган олурган, а өске өөреникчилер кайгай бергенер.

Карл Гаусс гимназияга өөрени бергеш, дыл эртемнерин кончуг эки өөренип эгелээн. Чамдык улус Гаусс санын уттупкан боор деп бодап турган. 1791 чылда Гаусстуң башкызы ооң математикага шыраан билер болгаш, ону Четтиген университетинге кирип каан. Ол университетти 1795 чылда дооскан. Удываанда Гаусс «Арифметиктиг шинчилелдер» деп ажылы бижээш, бүгүдеге алдаржып эгелээн.

Гаусс бичии-даа турган болза,

ол үеде арифметиканы тергиин эки билер болганындан, ол саннарны аай, дедир салып, кадып, үлеп, көвүдөдип тургаш, чижекти бодаарга, өөрү кайгап турган. Салым-чаяанныг кижиле деп чүве ол-дур. Ону илередирде, ада-иези, школага башкызы улуг ужур-дузалыг болганы илден. Башкы кижиге өөреничел өөреникчилиг болуру — аас-кежик.

Бистиң эрте-буруңгу кыргынарывыс арифметиканы ханы өөренип турган. Ооң ачызында хөй-хөй кижилер сорулгазын чедип ап, эртемниг, угаангыр, сагынгыр чурттап чораан хире. Ынчангаш математик, физик Архимед: «Арифметика – угаанның хайыра дажы» деп чугаалааны анаа эвес боор.

Эрткен чүс чылдың 60 чылдарыңа чедир совет школаның өөреникчилери арифметиканы өөренип турган. Оон арифметиканың өөредилге номунга алгебраның чамдык эге билиглерин чаңгыс ном кылдыр каткаш, ону «Математика» деп адаан өөредилге номун бо хүнге чедир өөренип турар. Олар оон хөй чүүлду билип ап турар ужурлуг.

Ындыг турбуже, амгы эге школаның өөреникчилеринден таблицаңы айтырар болза, ол чүү деп чүвөл деп удур айтырып болурлар. Олар сан бодаарда, холда санаар херекселин ажыглаптар болгаш таблица-биле сан бодап, сан тургузуун билип алыры оларга анаа бир артык чүве ышкаш билдинер.

Бир катап чайгы үеде өөреникчилер лагерледип чорудуп турар организацияның бухгалтериязынга кире берген мен. Ында бир аныяк уруг эжинден «Бир путевканың өртээ 135 рубль, үжен путевканың өртээ чечел?» деп айтырып олур. Мен сандайга олуруп чыда: «4005 рубль» деп харыладым. Олар менче көргөш, меңээ бүзүрөвээнинден бирээзи стол кырында холга өй санаар херекселдин алдырып алгаш, өөкчүгештерин баскылааш: «Шын-дыр, 4005 рубль» дээш, менче база катап көөр болду.

Бо шагның өөреникчилериниң сан бодаарының сорулгазы бир аңгы апарган. Оларның амыдыралында хөй саннаар машиналар, компьютерлер бар. Шупту чүве белен, берге чүве чок кылдыр сагындарар. Каяа-даа баарга, кижилер санаар херекселди ажыглап турар: өөреникчилер, сургуулар база ону ажыглап турар. Бодунга эвес, а машинага бүзүрээрлер.

Амгы школаларның өөреникчилери аас-биле, бижимел-биле саазыңа сан бодавастар. А харын-даа саазыңа сан бодаар кижини озал сен дээш, кыжырып каттыржырлар.

Школаларның доозукчу шыгалдаларыңа санаар херекселди ажыглавас деп дүрүмчүдүп турар-даа болза, ону долузу-биле күүседип күш четпейн турар, өөреникчилер херек апарганда, дөмей-ле ажыглаптар болгай.

Кайда-даа чылдың-на болуп турар математикага олимпиадалар база-ла шыырак дээн өөреникчилерни илередип ап турар. Оларның ол эртемге сонургалын улам күштелдирери чугула. Математика математика-ла болгай, олимпиадага дөмей-ле боданыр, бижип санаар, эпиги, кажар аргаларны ажыглаар апаар.

2006 чылдың алды айда телевизорга медээ көрүп олурарымга, Россияның Санкт-Петербуртта П.И.Нерельман деп математик эртемден делегейниң математиктериниң 200 ажыг чылда бодап чадап каан бодалгазын бодап каан, ону Американың математиктер ниитилелиниң баштаар чери 1 миллион доллар-биле шаңнаан болду. Элдеп чүве, ол ону ынаар барып албаан, боду ажылындан үнүп алган, авазының бажыңында чурттап турар болган. Кадай-даа чок, 46 харлыг кижиле болду. Ол геометрия эртемин бир аңгы кылдыр бодаарын көрүп турар. Бо база-ла Россияның адын бедик көдүрүп, улуг ажыдышкыны кылган салым-чаяанныг эртемден-дир.

Хөл-шыдыраа математика-биле холбаалыг, угаан сайзырадыр оюн деп кижилер билип турар. Ол чөп. Ынчангаш маңаа база салым-чаяанныг кижилер херек.

Шыырак дээн шыдыраачыларның дуржулгазындан алырга мындай. Хөл-шыдыраага үшкү делегей чемпиону Хосе-Рауль Капабланка ол оюн-биле 4 харлыында ойнап эгелээн. Ол баштай ачазы болгаш кыргың-ачазы канчаар ойнаарын кыдыындан хайгаарап көрүп турган. Капабланка оларның ойнаарын көрүп турда, каян ачазы ады-биле ак шөлден эскезинче көжерге, а удурланыкчызы ооң утказын эскербеске, огу каттырыпкаш, ачазының кажарын сойгалап буруудаткан. Оон ада-ие огуңуң ыңдыг салым-чаяанныыңа оваарымчалыг болуп, сагыш-човап эгелээннер. Баштай элээн каш чылдарда Капабланка бажыңыңа чүгле ачазы-биле доктаамал эвес шыдыраалап турган, а каян он сес харлаптарга, ону чүгле улуг-хүннерде шыдыраа клувунга барып ойнаарын чөпшээрээн.

Амгы үеде делегейде шыдырааны 5, 6 харлыглар ойнаарын онзагайлап көрүп турар апарган. Бичилерге делегей чемпиону ат дээш хөл-шыдыраа маргылдаа-

зын 12 харга чедир эрттирип турар. Орта киржирде, бичии тургаш-ла аңаа ойнап өөренип алыры чугула болган.

Бо хүннерде шыдыраа ойнап турар аныяктарның саны көвүдээн, садиктерде, школаларда, клубтарда болгаш гимназияларда бөлгүмнер ажылдап турар. Ында шыдыраа ойнап турар уругларның аразындан каш кижиле салым-чаяанныың тодарадып билип алыры, ында ажылдап турар башкыларга артык эвес боор ужурлуг. Чамдык башкылар өөреникчилериниң аразыңа шыдыраа маргылдаа эрттиргеш, тиелээн өөреникчини шыдыраага салым-чаяанныг өөреникчи ол деп бодап турар. Маңаа кым хөй ойнап турганыл, ол тиелеп каап болгай.

Хөл-шыдыраага делегейге каш удаа чемпионнап чораан Карпов, Каспаров сугларның дуржулгазындан алырга, олар база-ла бичизинден тура-ла шыдырааны ойнап эгелээннер. А оларның өскелерден ылгалып турар чүвези — этюдту дүрген, шын бодаары. Ындыг болганда, шыдыраалаар өөреникчилер аразындан салым-чаяанныгларын шилип алырда, оларга бөдүүн болгаш нарын этюдтарны бодаар кылдыр бергеш, көөр болза эки деп бодаар мен.

Тыва Республикага хөл-шыдыраага бир дугаар регионнар аразыңа «Азия төвү-2007» рейтинг-маргылдаа январь төнчүзүнде Кызылга болуп эрткен. Аңаа 34 спортчу киришкен. Оларның аразында 4 спорт мастери, 21 спорт мастеринге кандидат болгаш 9 бирги разрядчы бар турган. Беш хүн үргүлчүлээн маргылдааның түннелинде, бистиң шыдыраачывыс Артыш Чүлдүм 7,5 санны алгаш, бирги черни бүзүрелдиг чаалап алган. Бо маргылдаага ооң салыгылары өскелерден ылгалып, эгезинден эгелээш, төнчүзүңгө чедир салыг бүрүзүңгө шын планын тургузуп, оюнну эки анализтеп билерин көргүскен. Артыш Чүлдүм-биле чугаалажырга, ол шыдырааны өөренип эгелээш-ле, хөй этюдтарны бодаанын сактып чугаалаар. Дүрген анализ кылырыңга бодалга бодаар чаңчылдар дузалаар болбайн аан.

Шыдыраага-даа, математикага-даа өөреничел уругларның боттарыңа албан херек чүүлдерин билип алган турары артык эвес. Олар быжыг кадыкшылдыг болуру чугула. Берге чүүлдерге таварышканда, ону ажып эртерде шугулдаар, белени бодаар сагыш-сеткил турбас ужурлуг. Херек апарганда эки маңнаары, хүрежип билери ооң салым-чаяаныңга дузалаар боордан башка, дужак болбас. Хүн бүрүде чурум езугаар доктаамал өөренип билери, хөй чүвени кылып, чедип алырының магадылалы болур.

Бүгү-ле салым-чаяанныгларга ак орукту, эжини-ле күзөп чоруур мен. Алдын-оол ОНДАР, күш-ажылдың хоочуну.

Чугаалар аразындан ТАЙЫЛБЫР АЖЫЛЫН ЭКИЖИДЕР

Тус черниң бот-башкарылгазының дугайында хоойлу боттанып эгелей берген бо үеде чонга билдинмейн турар чүүлдер азы чедир билбейн турар чүүлдер ама-даа бар. Ооң чижээ — янзы-бүрү үндүрүглер. Үндүрүглер дугайында хуудустар бар-ла харын. Ынчалза-даа олар дөгере орус дыл кырында. Ындыг болганда, ону бистер ышкаш көдээ чон, малчыннар башка сиңирип алыры дыка берге херек болуп турар. Көдээ черге ол бүгүнү допчузу-биле билдингир кылдыр парлаткаш, чонга чүге тарадып болбас деп.

Бо бүгү үндүрүглер дугайында таптыг билдинмейн турар чүүлдер хөй. Бүгү ажылдары өске черлерден, харын-даа Тывадан дашкаар хоорайлардан келген улус кылып турар боор чүведир. Бистиң кожуунда ол улус эрткен чылын-на келгеш ама-даа кожуун иштинде суурларда ажылдап турар. Ол улус тыва дыл билер эвес, оларны көдээ аалдар кезидип, орук-чирик айтып бээри-биле орус дыл орта билбес кижилерни суму чагыргазы кожуп бээр.

Олар аалдарга баргаш, орта тайылбыр-даа кылбас, кылыр-даа болза, көдээ чон ону билер эвес. Көдээде мал-маган кадарып турар малчыннар-даа, эвээш-биче мал-маган тудуп ооразы-хары дөгезн пенсионерлер болур болгай. Ол улус аалдарга баргаш, боттарыңа одар-белчириңиң чижеглей көрүп тургаш, хөй түнүг, он, чээрби муң чедир рубльди төлээр силер деп негеп, харын-даа мал-маган-даа ап турган боор. Че, харын ону бүгү назыда ажыглаар кылдыр хуужудуп турары ол ынаан.

Чүге-ле тепкиже-ле акшатөгериң негеп турар чүве. Суму чагыргазы ол улус-биле кады чонга тайылбырлап берип чоруур ажылдакчызын эштеп бээр турган-дыр. Ооң-биле кады бажың-балгат аразының черлерин дем-деглээн дээш ийи муң рубльди ол улуска төлээр.

Ол улустун хуу албан чериниң төвү Минусинск хоорайда турар чүве болду. Ынчангаш оларга улустун арай бүзүрөвейн турары чөп. Бо бүгүнү таптыг таныштырар ажыл суму чагыргазында чорбайн турар.

Ооң-биле чергелештир чурттакчы чон бир мындыг айтырыгы көдүрүп турар. Электри энергиязын төлээри чоннуң хүлээлгези болур ужурлуг. Ынчалза-даа сөөлгү үеде бажыңнарда ажылдап турар электри санакчыларын шуптузун чаа өртүр көстүп турар шил электри санакчылары-биле солузун деп турар. Кара элдеп чүве ол. Бир эвес солуvas болза, электри санакчызы чок деп санааш, бир розетканы 400 рубль кылдыр төледир деп турар. Ол кайыын келген, кымның дужаал-чарлыгы чүве ирги?

Шынап-ла, ыңдыг чүве болза, чарлай берги дег. Бис черле элдеп улус-ла болгай бис. Кандыг-бир кижиле келгеш, бир чүве чугаалаан болза, ооң аайы-биле чоруп-ла турар. Чырыкты өжүрүңер дээр-ге өжүрүп, кыпсыңар дээр-ге кыпсып аан. Ам харын ыңдыг чүве болбайн тур, өршээлдиг. Эрткен чылдарда хонук-хонуу-биле өжүрүп турган чүве болгай. Ынчан электри өрттэн кызып төлеп турган улус когараан чүве. Ам бо ыяап-ла шил электри санакчызын салзын деп барган, кандыг янзылыг чүве апарды.

Динов МОНГУШ.
Солчур суур.
Гонорарын солунга өргүдүм.

Хаакка маңнааш, назыным узаан...

Мээң ынак спортум – хаакка маңнаары, ону бичии чылдарымдан-на сонуургап эгелээн мен. Ол болза 1947-50 чылдар-дыр, ыңчан Чаа-Хөл кожуунун Ак-Туруг эге школазынга өөренип турган үелерим чүве. Улуг спортче баштайгы эге базымнарым төрөөн школадан эгелээн дээрзинге чоргаарланып чоруур мен.

Ыңчан школавыс чоогунда тейлерден хаак, шанак-биле чуңгуларынга кончуг ынак турган бис. Кожавыста Кызыл-Дагның Булуң-Терек эге школазының өөреникчилери-биле удур-дедир чалажып, хаакка маңнаарынга, дагдан бадарынга маргыжар, кончуг эл-найыралдыг турдувус.

Ак-Туругунун эге школазын дооскаш, 5-ки класстан эгелеп, кожуун төвүндө Чаа-Хөл ортумак школазынга өөренип эгеледим. Ыңчан ол школага күш-культура башкызы Владимир Тихонович Бахтин турган. Ол башкывыс мээң хаакка сундулуумну дораан эскерип каапкан. Ыңчангаш мени хаак талазы-биле школаның шилдинек командазының кежигүнүнге кирип алгаш, биске хаакка маңнаарының техниказын, тактиказын өөредип эгелээн.

Баштайгы тренер башкымын идегелин шынзыдып, кожуун, область, республика чергелиг хаак маргылдааларынга доктаамал киржип, шаңналдыг черлерни ап, чемпионнап-даа тургуладым. Ону

бадыткаан диплом, хүндүткел бижиктер, чемпион ленталарымы ам-даа камны-биле шыгжап, кадагалап чоруур мен.

Мээң хүндүткелдиг, ынак тренер башкым Шагаан-Арыг хоорайның школаларынга 70 хар ашкыже күш-культура башкылап, кожуун болгаш республика иштинге хаак спортун сайзырадырынга улуг үлүг-хуузу кирип, хөй-хөй школачыларны, аныяктарны хаак спортунга хандыкшыдып, уйгу-чыдын чок ажылдап чораанын чон билир.

Башкымын элекке «адының бажы хоя» бергенинге ам-даа хомудап, ооң чырыткылыг адынга черге чедир мөгөйп чоруур мен.

1950-54 чылдарда бистиң Чаа-Хөл ортумак школазының хаак талазы-биле командазы ыңчан Тыва автономнуг областың школачылар аразынга хаак маргылдааларынга тергиидеп турган уези ол, обласка улаштыр-улаштыр бирги черни чаалап ап турган бис. Школага чаңгыс командага кады маңнап турган эштерим – Дардаа

Доржу, Апыр-оол Солдуп, Чычаан-оол Суван, Танаа Тюлюш, Лайсат Артына, Өнер, Дукар алышкылар, Иван Горбунов, уруглардан Александра Сат, Галина Горбунова, Биликпаа Тюлюш дээш, өскелер-даа, чамдыктарын уткан-дыр мен.

1954-57 чылдарда Кызылдың башкы училищезиниң студентизи апарган мен. Ол үеде областың «Буревестник», «Искра» спорт ниитилелдериниң кежигүнү турганы ол. Чаңгыс командага маргылдааларга кады киржип чораан эштеримниң чамдыктарын утпаан мен. Оларга Александр, Андрей, Галина Соколов алышкыларны, Александр Тырткы-Караны (бистиң эң улуувус), Маңнай-оол Тожувайны (капитанывыс), Декабрь Салчакты, Седип-оол Аракчааны, Э.Чоксумну, Федор Товууну хамаарыштырар. Федор Тывага 50 км-ге бир дугаар рекорд тургускан кижиге.

Бистиң командавыс 2-3 чыл улаштыр область маргылдааларынга 1-ги, 2-ги черлерни бүзүрелди-биле ээлеп турган. Область чемпионаттарынга шыырак дээн удурланыкчыларывыс – Кызылдың көдээ ажил-агыг техникумунун «Урожай» спорт ниитилелиниң командазы. Бо командага база

Чылдар болгаш кижилер

шыырак дээн спортчулар турду. Оларга Донгак Сарыкаевич Март-оол (хаак спортунга республиканың 11 дакпыр чемпиону), Фадеев (шолозы Кызыл Фадеев), Брюханов, Зырьянов, Сыпыпты хамаарыштырып болур.

1957 чылда башкы училищезин дооскаш, Улуг-Хем кожуунун Ак-Туруг, Баян-Кол, Хайыракан, Торгалыг суурларынга, Шагаан-Арыг хоорайга башкылап, школа директорлап, партия, совет ажылдарынга ажылдап чордум. Чурттап турган черлеримге хаак талазы-биле команда тургузуп алгаш, кожуун, республика чергелиг хаак маргылдааларынга доктаамал киржип, шаңналдыг черлерден дүшпейн чордувус.

1970 чылдарның эгезинде Ак-Туругка чурттап тургаш, чүгле Седиинер, Дыдый-оолдардан тургустунган командавыс кожуунга бирги черни алганын черле утпастыр мен. Беш оолдарым шупту шыырак хаакчылар, мээң-биле кады чаңгыс командага киржип, шаңнал-макталга-даа чедип чордулар.

Бир мындыг солун таварылга болган. 1980 чылдар үезинде Улуг-Хемниң Торгалыг суурунга чурттап тургаш, үш огулум-биле чаңгыс командага кожуунун хаак маргылдаазынга киржип келдивис. Бо маргылдаага 15 км-ге ортун огулум

Вячеслав Седии (ам бистиң аравыста чок), 10 км-ге Сылдыс Седии, хоочуннар аразынга 3 км-ге мен бодум шупту 1-ги черлерни алдывыс. Шаңналынга бир дугаар черлер алган үш адашкыга үжелдиривиске черге ап чоруур азар паштар тывыскаан.

Кады төрөөн акымның, угбамның, кыс дунмаларымын оолдар, кыстары база шыырак хаакчылар. Хеймер дунмам Арина Дөңгүр-оол хаакка маңнаарынга, стол теннинге республиканың каш дакпыр чемпиону, хоочун спортчу.

Назы-хар дөгүй бергеш, улуг назылыглар аразынга Чаа-Хөл, Улуг-Хем кожууннарга хаак маргылдааларынга чемпион деп атты каш удаа улаштыр чаалап ап чордум. Ам 70 харның бединде үнүп алдым, ыңчалза-даа хаактан ам-даа чарылбаан мен. Ол кижиге назыны узадыр спорт.

Сөөлгү үеде хаак спорту кайда-даа школачылар, аныяк-өскөн аразында нептеревейн уттундуруп бар чыдары дыка-ла хомуданчыг-дыр. Хаак спорту кижиниң кадыын быжыглаарынга кончуг ажыктыг, ыңчангаш бо спортту хүн бүрү нептередирип күзээр-дир мен.

Оюу СЕДИИ.

Торгалыг суур.

Ук-төөгүң билир сен бе?

Кандыг-даа кижиге ук-ызыгуур-луг, төрөл-бөлүктүг, төрөөн ада-лыг, иелиг болур. Бистиң тывалар өгбелериниң салгалын тос адага чедир билир, оларның арттырып каан амыдыралчы, кижизидикчи үлегерин бодунга шингээдип ап чораан.

Мээң адам Ондар, ием Куулар, Кара-Сал уктуг улус. Ачамның адазын Ондар Серен-Доржу Тукай оглу дээр. Ол Сүт-Хөлдүн Ишкин чурттуг кижиге. Ооң ада-иезин 1940 чылдарда Хемчиктин чонунун малмаганы көвүдөп, одар-белчири чедишпестей бээрге, Чердерин делгем ховуларыныче көжүргөн. Кырган-ачам Серен-Доржу Кызылга ажыттырган МТС курстарын доозуп алгаш, трактор башкарып, бригадирлеп, чолаачылап, механиктеп, кур черни шингээдип алырынга болгаш «Тиилелге» совхозунга тарааның бедик дүжүдүн ажаап алырынга улуг үлүг-хуузу кириген. Курстарга өөренип тургаш, орус кыс Мария-биле таныжып алган. Ачам Александр Кызылдың оң талакы эринге чавыт бажыңга төрүттүнгөн, оларның дун оглу болур. Кырган-авам Цирукина Мария Михайловнаның ада-иези 20 чүс чылдың эгезинде Сибирьден көжүп келген ядыы орустар болур. Оларның салгалдары Кара-Хаак, Черби, Кызыл, Дүргенде чурттап чоруурлар. Ол орус кырган-авамның кады төрөөннери хөй кижиге. Оларның аразында алдын казар черге ажылдап чорааннар-даа бар. Улуг акызын Георгий дээр, ол Ада-чурттуң Улуг дайынындан ээл келбээн, мени аңаа атташ кылдыр ачам адаан. Ыңчал кээрге, ачам хайнак кижиге болур. Ол Кызылдың башкы институтунга өөренип тургаш, авам-биле таныжып алган. Ооң кады төрөөн дунмалары Раиса, Екатерина Торжувеналар база математика, физика башкылары.

Авамның иезин Куулар Дынаа Сономовна дээр. Кырган-авамның ада-өгбези Өвүрүнүң Бора-Шай (Чөөн-Хемчик кожуунга хамаар-

жып турган), Чыргакының Белдир, Хову-Аксы, харын-даа Моолдуг-Хемден бээр көжүп чурттап чораан. Ооң адазы кырган-ачам, өгбем Куулар Сонам кончуг аңнаар чораан, шолозы безин — Чолдак-Аңчы. Кырган-авамның кады төрөөннери даайларым хөй. Олар малын малдаар, эки аът мунгаш аян-чорук кылыр, эрес-кайгал кижилер. Бир акызы бай кижиниң уруун кадай кылдыр алган. Ооң хараазы-биле 1930 чылда үнгөн үймээнге катчы бергеш, туттурбайн дезип чоруп тургаш, Шеми биле Чыргакы аразынга сүрген шериглерге бооладып алган. Ол үймээни баштаан кижиге Кууларларның Сумунак болур. Тываның төөгүзүндө бо политиктиг болуушкунун чылдагаанын малын хавырткан арааттарның удурланышыкыны деп база санап турар. Мээң ие төрелимден Куулар Мартаажык деп кижиге шамга киргеш, Чадаанага кара-бажыңга чыдырда, үймээнчилер келгеш, эжиин ажыдыпкаш: «Кым биске каттыжарыл?» дээрге кады чорупкан. Ол үймээн бастырган соонда, Моол таварты Кыдат чуртунче дезип чоруткан. Ол мөгө, кайгал кижиге дижит. Чыргакының Белдирге Кууларларның оваа дагаан черинге болганчок-ла шүглүр. Бо өгбемниң дугайын Монгуш Кожелдейниң «Төрөөн чурттан ыракка» деп чогаалында тодаргай бижээн. Авамның адазы Кара-Сал уктуг кижиге. Ол өскүс калырга, малмаганы төрелдери Монгуштар азырап каан. Малың хавырткаш, актыг черге политиктиг шаажылап таварышкан төрелдериниң хараазы-биле кырган-ачам Кара-Сал Үгүжек Кандан огулум база херекке онааштырган. Ол аныяк назының Тожуга, Тандының Кара-Булуңга эрттирип, Би-Хемни куду чудук салдадып бадырып, малмалдап берге орукту эрткен.

Төрөөн черинге 1950 чылдарның эгезинде ээл кээрге, төрелдери аңаа чаңгыс мунар малды кызып арттырып каан болган. Ол Чыргакының Хову-Аксынга баштайгы эштежилге ажил-агыгга, ооң соонда «Коммунизмче орук» колхозунга, «Чыраа-Бажы» совхозунга ажылдаан. Шевер, дарган, тудугжу, чылгы малды кончуг эки билир. Чыраа-Бажы суурда школа, клуб, көдээ садыгың улуг тудугларын ол кылышкан. Ак сеткилдиг күш-ажылы дээш ону 1962 чылда Москваже Улус ажил-агыгының чедишикиннериниң делгелгезинче чоруткан. Чыраа-Бажы суурнун чурттакчыларының бажычыларынга кире бергеш, ооң кылганы чем шкафтарын, аптараларын, столдарын көрүп болур. Өг ыяжын, доскаарларны, шуруннарны база кылып чораан ховар кижиге.

Аныяк салгал ада-өгбелериниң сагып чораан эки чаңчылдарын, ужуларын, езулалдарын сагып, кылып чораан ажил-херезн дөзөп, бодунга шингээдип, боттандырып чоруур болза, төрөөн черинге, чонунга, бодунун ажы-төлүнгө эгээртинмес байлакшылды артырып кааны ол.

Кижиге төөгү материалдарын сонуургап номчуурга, төрөл аймактар, бөлүктөр дугайында бижип каан болур-дур. Чыл бижимелдеринде тоолчургу чуугалардан алырга, турк-түкүлөр хуннарның (гуннар) бир бөлүү болур. Олар дайзыннарга чылча шаптыргаш, катап тургустунарда кыс бөрүдөн төрүттүнгөн. Ашина деп салгал дамчаан төрөл бөлүк түрктөрни баштаан. Олар баштай Чөөн Туркестанның даглыг черлеринге көжүп амыдырап чорааш, чоорту Моол Алтайның мурнуу талазынче тараан. Аңаа олар демир эзилдирер дарган кижилер болган. Бир чууга-биле алырга, түрктөрнүң күрүнези Салы-Алтай

«ОНДАР-УЙГУР» АЗЫ «ОН УЙГУР»

дагларынга чурттап чораан алышкылар, оларның бирээзи кыс бөрүдөн төрүттүнгөн хам турган. Ол дөрт оолдуг болган, бирээзи куу куш болуп хуула берген, ол Куулар төрөл бөлүктүн эгезин салган. Ийи дугаар оглу эртебурунгу кыргыстарның күрүнезин тургускан, олар амгы Аба (Абакан) биле Эне-Сай (Енисей) хемнерниң аразында чурттап чораан. Үшкү оглу Чуй хемге күрүнени тургускан. Дөрткү оглу Нодулу-Шад Барыын Саянга хааннаан.

Аңаа «Түрк» деп атты берген. Ол он кадайлыг турган. Оолдары иелериниң аттарын алган. Ашина деп огулум адазы өлгөн соонда, Баштыңчы кылган. Ооң огулуну огулу Түмен бирги түрк каганы болган.

Түрк-түкүлөрнүң болгаш теле аймактарның хуннардан укталганын археологтук материалдар бадыткап турар. Түрк-түкүлөр 6-гы чүс чылдың 20-30 чылдарында каттышкаш, Түрк каганады деп күрүнени тургускан. Каганнардан Күлтегинниң уези күштүг турган. Ол бодунун улуг акызы, шериг баштыңчызы, Могилянны каган кылдыр олурткаш, бодунун сүмелекчизи Тонурук-биле кады сандаргай көжүп чораан Моолдун болгаш Тываның түрктөрнү каттыштырган. Ол үеде оларга Кыдаттын Тан династиязы безин үндүрүг төлөп, бир чылда 100 муң кескинди торгуну чорудуп турган. Оларның чазаа Өдүгенге турган. 731 чылда Күлтегин өлгөн. Ону амгы Моолдун Улан-Батордан 400 км хире черде Селенга хемниң адаыры Орхон деп хемниң чанында орнукушуткан. Кыдат император боду шевер тудугчулар болгаш чурукчуларны чоруткан. Олар дуганны туткаш. Дөрт ханазыга Күлтегинниң дайынчы чоруктарыга тураскааткан чуруктарын көргүскөн, ооң статуазын даштан сиилбип кылган.

Император ында бодунун чогаатканы сөстөрнү (эпитафия) кыдат дылга бижиттирген. Ону Билге каган кээп көргөш, дыка муңгараан. Ол өлгөн соонда база дуганны туткаш, бижимелдерни кылдырткан. Ол ийи тураскаалдарда эрт-бурунгу түрк бижимелдер база бар. 742 чылда кыдат дээди баштыңчылар уйгур аймактарны түрк-түкүлөрже күткээш. Сөөлгү Каган Озмишти өлүргөш, уйгур аймактардан Кюль Бойла бодун каган кылдыр чарлаан. Оон эгелээш, уйгурлар тергиндели эгелээн. Уйгурлар он аймак турган деп эрте-бурунгу түрк бижимелдер көргүзүп турар. Амгы түрк дылдыг чоннарның төөгүзү эртебурунгу түрк-түкү болгаш теле («делег») күрүнелерден укталган. Түрк каганадынга теле болгаш тогус-огузтар бактаан, ооң соонда олар баштай берген. Оларның салгалдары амга чедир боттарын «ондар-уйгурлар» деп адап чоруурлар. Ол дээрге «он уйгур» дээни ол. Ону Моолдун девискээринде тураскаалдарда, бижимелдерде көргүскөн. Бо дугайында «Тыва төөгүзүнүн» 1-ги томунда («Наука»-2001 ч.) чуугалап турар.

Өгбелерниң чагыы кылдыр чогаалчы, артист Владимир Серен-оолдун сөстөрнү кирип көрейин:

Дөңгүр көк буга эвес, кижилер бис.

Төөгүңерни, өгбелерни хүндүлөңер!
«Күштүг мен, чалыы мен» деп идээргевес,
Хүндүлээчел, кээргээчел болуп көрүңер.

Георгий ОНДАР,
«Манас» аттыг Кыргыз-түрк университеттин студентизи.

Уран чыңдыг тергииннери

ЧАА ЫРЛАР ЧАЛГЫННАЛДЫР ЧАҢГЫЛАНЫР

В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының чанында автобус доктаамында частың байырлардарыңга тураскааткан аныяк артистерниң концерт, оюн-көргүзүүнүң дугайында чарлар-ла хөй. Бөгүн эскерер болзуңарза, ында тыва эстрадада ат-сураа шагда дыңналып келген Омак Тараачының улуг, чараш чуруу, ооң чогаадыкчы кежээзи март 16-да болур дугайында чарлар бар. «Ындынналган ыры-биле ынакшылдың ыдык чазын алдаржыдаал» деп солун кежээни ол бодунуң мөгейкичлеринге бараалгадыры ол. Билдингир херек, улуг отчеттуг концерт бетинде ону тып алыры берге, чай-хос чок, белеткел-ле белеткел. Ынчалза-даа хоочун «Шынның» номчукчуларының мурнундан интервью бээрин телефон-биле дилээримге, ол чөпшээрешти. Ону силерге сонуургаттым.

—Омак Тараачының ады кайы-даа артистиң концерт-оюнуң үзүндө бо-ла дыңналырын эскерип келдивис. Ынчалза-даа бодунуң тускай концертиңи көрүкчүлериңге бир дугаар бараалгадыр деп турарың ол боор аа, Омак.

—Ийе, мындыг тускай концерти бир дугаар көргүзөр деп турарым бо.

—Бөгүн ажылдап турар коллективиң-биле таныштырып көрөм.

—Ат-сураглыг «Аян» ансамблинде уран чүүл удуртукчузу болуп ажылдап тур мен: артист-хөгжүмчү, аранжировщик. Эш-өөр, коллегалар-биле хөй чылда кады ажылдап келген болгаш, оларның кайы-бирээзиниң концерти болур дей бээр-ле, ыр-лаар ырларының фонограммаларын кылчып келдим, ынчангаш мээң адым база оларның концерт бүрүзүңге үнүп турган ужуру ол.

—Уран чүүлче эге орууң кайын эгелээниң?

—Ажылдап эгелээним-биле санаар болза, 1985 чылда Ак-Довурактың Культура ордузунуң чанынга ажылдап турган «Центр Азии» бөлүктөн эгелээм. Олег Сарыгларның удуртулгасы-биле ук бөлүккө ынчан Борис Салчак, Алексей Сарыглар, мээң акым Байыр Тараачы олар ажылдап турган. Мен 10 класс соонда, акым сугга аалдап чеде бергеш, оларның ажылын сонуургап Культура ордузунга чеде берген мен. Оларның гитара болгаш өске-даа хөгжүм херекселдеринге ойнап, сонуургап, чыда кагбайн чоруп турдум. Мээң ол сонургалымны эскергеш, кады ажылдаарын сүмелзэннер. Ынчалдыр 1985 чылдан бээр сцена-биле харылзаалыг апарган мен.

—Уран чүүлче орууң

Барыын-Хемчиктен эгелээни ышкажыл але?

—Ынча деп-даа болур, ийе. Чогум бодум Тес-Хемниң Белдир-Арыг чурттуг мен. Бистерни бичи-висте-ле ада-иевис уругларның музыка школазынче өөредип кирип каан улус, оон хамык чүүл эгелээни ол боор деп бодаар мен. Кады төрээнер шупту беш кижиге — Шулуу-Байыр, Бады-Байыр, Римма, Омак, Регина Тараачылар. Бежелээ музыка школазынга өөренип, ону доостуус. 1970 чылдар үзүндө бот-тывыңгыр уран чүүл фестивалдары, клубтарга дыштанылгачы кезээлери доктаамал болуп турган. 1-2 класс тургаш-ла, акыларым эдерип ол бүгү-

—Ийе. 1990 чылда кожам Игорь Дулушка профессионал мергежил чедип ап, билиг-мергежилми бедидип алыксап чоруурумну чугаалаарымга, ынчан ол Кызылдың уран чүүл училищезиниң 2-ги курузунга өөренип турган, башкылары В.В.Нагорный биле А.П.Оськин оларга мени чедирип, училищеже кирип каан. Улустуң хөгжүм херекселдери салбырын 1994 чылда доостум. Гитарага башкым Валерий Очур-оолович Куулар турду. Меңээ ындыг улуг буян чедиргени дээш Игорь Дулушка ам-даа мөгейип чоруур мен. Училище соонда Р.Кенденбиль аттыг уругларның уран чүүл школазынга ажылдап эгеледим. Оон «Чалыны назын» эстрада-цирк бөлүү-биле, Кызыл кожуунуң Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажыңыга, «Ырлажылы» бөлүк-биле ажылдадым.

—Омак, сен уран чүүл удуртукчузу, хөгжүм таарыштырыкчызы—аранжировщик болуруңдан аңгыда, композитор база болгай сен, шаңнал-мактал, чедишкннериң эмгежок ийик бе?

—Эң эгезинде «Центр Азии» бөлүккө ажылдап тургаш-ла ыры бижирин шенеп турдум. Чижээ—

«Ындынналган ыры-биле ынакшылдың ыдык чазын алдаржыдаал»

ге киржип, чыда кагбас турдум.

—Ада-иеңер кымнарыл? Ам кайдал?

—Авам-ачам кайызы-даа дээди эртемниг башкылар. Олар ам кайызы-даа бистиң аравыста чок. Ачам — Ниман Иргитович Тараачы Самагалдай ортумак школазынга физика-математика, астрология башкылап турган. Авам — Седенбаа Сандыевна тыва дыл биле немец дыл башкылап турган. Ол Ленинградтың күрүне университетиниң тюркология факультетин дооскан. Ада-иевисти салгап дөзөп улуг акым биле дуңмам Регина башкылап чоруурлар. Бирээзи уран чүүл школазында, бирээзи уран чүүл училищезинде. Ада-иевист шуптувусту өөредип-кижизидип, тускай мергежилдик кижилер кылдыр өөредип каан, ол дээш оларның чырык адынга кезээде мөгейип чоруур бис.

—Кызылдың уран чүүл училищезин дооскан ийик сен бе, Омак?

лээрге, «Ынакшылдың чазы келди» (Игорь Иргит) деп ырыны рок-н-рол аянынга бижидим. Чоорту ырлар, аялгалар чылдан чылче немежил келгени бо.

—Кайы шүлүкчүлериң сөстөриңге ырлар бижээм сен?

—Игорь Иргит, Лидия Иргит, Алексей Арапчор, Эдуард Мижит болгаш өске-даа.

—«Эң эки аранжировщик» деп тускай шаңналды каш-даа мөөрейге алган ышкаш сен ийин?

—Эң баштай «Хову-Аксы» ыры мөөрейинге ындыг шаңналды алдым. Ооң соонда «Ынакшылды алгап тур бис» деп радиоконкурска лауреат болдум, а ооң соонда «Чылдың ыры» деп мөөрейге база.

—Төрөл аймааңарда салым-чаянныг кижиге чораан боор аа, ынчангаш алышкылар, угбашкылар шупту уран чүүлге, чогаалга сонургалдыг болганыңар чадавас.

—Ачамның ачазы Тараачы деп кырган-ачавыс чораан дээр, мен ону көрбзэн мен, чүгле сураан дыңнаан мен. Ол кырган-ачавыс сыгыртыр-хөөмейлээр чораан дээр чүве.

—Хөгжүмчү кижиге бооруңга айтырып орамын бо, амгы шагның аныяктарының ырларыңга хамаарыштыр

чүнү чугаалап болур сен? Бо-ла бо кудумчууда, автобус-машинада чаңгыланган чоруур кассетада ырларга хамаарыштыр аан.

—Шаанда бистер 15-18 харлыг турар үеисте чакпыыл, хоругдал черинде чыдар улустарның ырларын ырлаары хоруглуг чүве болгай. Ам бо хүнде аныяктарны дыңнап ора, эскерерге ырларында шупту-ла муңгарал, кударал, частырыг, хомудал дугайында боор-дур. Бодаарымга, база-ла демги черден үнүп турар ырлар хевирлиг. Аянын алырга база-ла ындыг, тывазывас. Индий, Ортаа Азия, Европа чурттарының аяны эскертинип келир.

—Аныяктарның тывазывас аялгалыг ырларының дугайында айтырыг чогуу чүгө бөгүн тургустунуп келбзэн, салгал бүрүзүңге таварышкан айтырыг-дыр ийин ол харын. «Шынның» эрги редакциязынга тургаш-ла, бир катап композиторлар хуралыңга олорушкан мен. Бо-ла айтырыг дээш Игорь Дулуш бодунуң аныяк эш-өөрүн камгалап, аажок болчуп турганын сактыр-дыр мен. Чаа эгелеп турар үзүндө ол айтырыгга таварып турганы ол боор оң, ам Россияда ат-сураа билдингир хөгжүмчү ышкажыл. Ынчангаш чаа эгелеп чоруур оолдарга чүнү чугаалаксаар-дыр сен?

—Тыва ыры-хөгжүм чогаалын

сонуургап, ону өөренип, тускай мергежил чедип ап, хөгжүм талазы-биле билин бедидерин сүмелээр-дир мен.

—Ажыл-агы эки-дир, билдингир-дир, Омак, хууда амыдырал-чуртталга ындыг-ла боор аа?

—Хууда амыдырал-чуртталга бодунуң аайында чоруп турар, ажырбас. Өг-бүлелиг мен, үш кыстыг мен.

—Чогаадыкчы кежээни «Ындынналган ыры-биле ынакшылдың ыдык чазын алдаржыдаал» деп чараш ат-биле адаан-дыр сен. Кымнар аңаа киржирил? Кандыг ырлар чаңгыланарың?

—Сөөлгү чылдарда бижиттинген чаа ырларым чаңгыланар. Бодум ийи хире ыр ырлаар мен. Өскелерин — ат-сураглыг болгаш чаа эгелеп чоруур-даа эш-өөрүм, коллегаларым ырлаар. Чижээ-лээрге, рок-бөлүк «Интернат», «Ырлажылы» бөлүк, көрүкчүлериңди шык ыраажылары Надежда Шойгу, Стас Ирил, Луиза Мортай-оол, Октябрь Саая, Алексей Арат-оол дээш, өске-даа.

—Кады төрээнериң — Тараачыларның шуптузун кириштирип алган болзуңа база солун турган аа?

—Шупту Кызылда чурттап турган болза де. Регина Нимановна Кызылда чурттап, училищедө башкылап турар-даа болза, чай чогу аттыг кижиге. Канчап билер, соонда бир шупту чыгып алгаш бараан болурувус-даа чадавас. Ындыг концерт болу берзе, акым Бады-Байырның (ам аравыста чок) «Кара тюльпан» деп шүлүүңге улуг акым Шулуу-Байыр аялга бижип каарга, мен аранжировказын кылып кааным ырывыс ыялап-ла чаңгыланар.

—Чогаадыкчы кежээни эскерип күзедим, Омак. Интервью дээш четтирдим. Концертиңи сонуургап көөр бис.

—Четтирдим. Байырлыг.

Чараш ырларың автору, хөй-хөй ырларың хөгжүм таарыштырыкчызы—аранжировщик Омак Тараачы чаа-ла 40 харлап чоруур аныяк кижиге-дир. Ооң арга-дуржулгасы ам-даа байыыр, чаа чогаалдары чонун ам-даа үр чылдарда өөртүр дээрзи чугаажок. Алыс боду топтук-бүдүштүг, ажылыңга бедик харысалгалыг, биче сеткилдиг болгаш чону, өөрү-даа арбын хөгжүмчү-дүр. Ындыг кижиниң оруу каяа-даа ажык болур. Мындыг салым-чаянныг оолду өстүрүп, кижизидип, өөредип каан ава-ачазы көрүкчүлөр аразыңга орбаа-даа, үстүү ордан огулун өөрүп дыңнаарлар боор. Чонуң өөртүп, ойнап берем чээ, хөгжүмчү!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ чугаалашкан.

Ат-сураглыг «Аян» ансамбли.

Чагаалар аразындан

Човаг билбес башкы бар...

Чайлаг-Өзен – шаг шаанда-ла бистиң Сүт-Хөлүвүстүн адаа талакы кыдында эң-не чараш чурумалдыг черинде чайлагларның бирээзи. Аңаа бистиң чаңгыс чер-чурттуг акывыс Лопсаң-Хуваа Санчы оглу Монгуш мал-маганын үргүлчү чайлагладып турган. Лопсаң-Хуваа Монгуш үш оолдуг, алды кыстыг чораан. Ол хөй уруглардан үш уруг, бир оол сөөлүндө барып башкы кижиниң буянын мергежилин шилип алган.

Оларның бирээзи өг-бүленин үшкү уруу Кара-кыс Лопсаңовна ол. Кара-кыстың бичизинде аытыг-даа, молдургалыг-даа хөй кадарып чораан черлери Кызыл-Тайга бели. Сес-тос харлыында-ла кызыл-даван бызаа бажы дозуп, анай, хураган кадарар орлан-кежээ, каткыкы уруг-ла болгай. Ол аалдың ажы-төлүндө олут орбас, шоваа уругларның бирээзи ол чораан чүве. Анай, хураган кадарып азы оларның бажын-даа дозуп чораанда, Кара-кыстың холдары анаа куруг чорбас, авазына шай хайындырар чээргени, кургаг хараганы чыгган чоруур. Ол үениң уруглары чайгы үеде шупту идик кетпес, буттары хорлап, кестип каан чоруур, чүге дизе, садыг идин кайда боор, а аваларының дараан идиктерин камнаар турганнар. Ол идиктер чүгле школа өөренирде керек.

Кара-кыс Лопсаңовнаны Сүт-Хөлдүн Суг-Аксы суурда, Кара-Чыраада билбес улус ховар. Ол дээрге Сүт-Хөл сумузунга кара дилги деп үнелиг дириг амытанын бир дугаар азыраан кижиниң уруу-ла болгай. 1930-1940 чылдарда эң-не бир дугаар бажынын агартып чугайлаан улус база ооң ада-иези. Кара-кыстың адазы тудугжу, казыныр, шевер кижичораан.

Кара-кыс Лопсаңовна Суг-Аксы ортумак школазын дооскаш, Кызылда башкы училищезинче өөренип кирген. Ону чедишкенин дооскаш, Сүт-Хөл кожуунун Кара-Чыраа ортумак школазынга башкылай берген.

Башкылап ажалдаан чылдарында Кара-кыс Лопсаңовна өөреникчилериниң ада-иези-биле

харылзажып чораан. Клазының өөреникчилерин бөлүктөргө чарып алгаш, кошактарын ортумактарына, ортумактарын эки өөреникчилерге деңней өөредип келген.

Өөреникчилер-биле ажылының үезинде оларның сонуургалын хайныктырып, класстан дашкаар ажилдарже, ооң иштинде долгандыр хүрээленче улуг кичээнгейни угландырып чораан.

Башкы өөреникчилер мурнунга артист болур ужурулуг. Бо башкы кичээлдер үезинде үлегер домактарны, чонунун, чуртунун дугайында солун чугааларны бо-ла ажыглаар чаңчылдыг чораан. Боду чугаакыр, бичизинден тура сонуургаачал болгаш, кичээлдерин база даңгаар солун эртер.

Кара-кыс Лопсаңовна эге класстарга-ла өөреникчилеринге быжыг билигни берип каар турган. Ооң түннелинде, уруглар ортумак болгаш үстүкү класстарга улаштыр өөренирине чик болур.

— Эрткен чүс чылдың 1960-1970 чылдарында бистер акшатагерик-даа сүрбейн, кызып ажилдап чордувус. Хөй-ниити ажылы төнер эвес. Чаш уруг ийи ай чедерге-ле каапкаш, улаштыр ажилдай бээр чүве болгай. Ол үеде хурал-суглаа хөй, үш-дөрт шак уламчылаар турган. Мен өөреникчилерим кыдырааштарын колдуунда дүне хынал ап, кичээлдерим планнарын база ынчан бижип чордум — деп, Кара-кыс Лопсаңовна сактып чугаалаар. — Ол үеде бичии уруг бурүзүн школаже хаара тудар турган, амгы үеде ышкаш тояап чоруур уруг бар эвес. Өөреникчилерниң эртем-

били, салым-чолу болгаш келир үези дээш кызып чоржук бис. Амгы башкыларның ажылы черле чик-тир, хөй-ниити ажылы база барык чок, ынчангаш шактары хөй болур. Оларга материалдыг шаңналдар база көвүдээн-дир — деп, ол улаштыр чугаалады.

Кара-кыс Лопсаңовна херээженнер чөвүлелиниң даргазы чорааш, уруг-дарыгның кижизидилгезинден аңгыда, оларның ада-иези-биле сырый ажилдап чораан. Уругларга спорт шөлдерин-даа туттуруп турган. Хөй-ниитичи болгаш, суурнуң чагаайжыдылгасынче, ногаа өстүрүлгезинче база кичээнгейни салып чораан.

— Шаанда ортумак класстар башкыларына чүгле 18 шак бээр турган. Эге класс башкылары база ындыг. Башкылар пенсия назыны чедерге-ле, олудунар хостаңар, аныяктарга орук беринер дээр турганы элдептиг. Башкының ажылы шоолуг-ла үне чок турган, ынаар кичээнгей салбас үе болгай. Шаңнал-макталдарга-даа үргүлчү дугаа-бошкалар кадайлары чедер турган, бөдүүн башкыларга барык күрүне шаңналдары тыпсыр эвес. Хөй-хөй чылдар иштинде улустун муң-муң уруг-дарыын эртем-билиге өөредип кааш, бо хүннерде Кызылда бажың-балгат чок чурттап чоруур хоочун башкылар хөй — деп, Кара-кыс Лопсаңовна чугаазын төндүрдү.

Кара-кыс Лопсаңовнаның үш кызы, бир огул шупту толтуг-томаанның, эртем-билиглиг кижилер болган. Улуг уруу Урана Балчылоол — Балгазын ортумак школазында башкы. Антониназы — хуу садыгылыг, а Татьяна — ажил чоктар чериниң улуг бухгалтери. Огул Никита Ооржак — дуржулгалыг чолаачы. Кара-кыс Лопсаңовна школага чай чок ажилдап чорааш-ла өөнүң ээзи-биле хөй мал-маганы өстүрүп, чонга эдин, сүдүн харам чокка хайырлап чораан. Олар кончуг демниг болгаш найыралдыг улус.

Анатмаа МОНГУШ.

• Хүрештиң мастерлериниң дугайында

«Кужуру ынчан хана бээр...»

Тыва АССР үезинде көрүчүнүң сагыш сеткилин хаара туду бээр чараш хүрештиг, хүрежир чаңчылы өскелерден ылгалдыг мөгелер чораанын аарыкчылар билер. Оларның колдуу ам аравыста чок-даа бол, чону мөгелерни утпаан. Олар кымнарыл? Маажым хүрештиг, чөлшүл аажылыг күчүтөннер: Тываның Арзылаң мөгелери — Сүүр-оол Хүргүлек оглу Ондар биле оон дудавас күштүг Дапыл Аныян оглу Ооржак олар-дыр. Кезек үеде Валерий Араптаң дендеп турганы база шын.

1961-1962 чылдарда Өвүрден мөге Архимед кымга-даа октатпайн турду. Байыр-Белекти, Базыр-Тарааны кандыг дээрл? Хол аргазын янзы-янзы күүседип билер мөгелер олар болгай.

Өвүрнүн Кара-оол Шагдыр база эң шырактарга санадыр чораан дээр мен. Мага-боду шилгедек, ынчалза-даа оозунга чалынмас кижичи, күчүтөннерни девиди бээр турган ол мөгени улуг

назылыглар утпаан. Шекпээрден «домкрат» шолу эдилекчизи Көгел Ооржакты, Аяңгатының Байлаң-оол Монгушту, удурланыкчызынче хартыга дег дүрген кирип, ийи буттан хары угда кужактап көдүрер чаңчылдыг Шеминиң Папаш Донгакты, моол мөгелер киржип турда, найысылал Кызыл-а арыг шүүп каан Тестиң огул Кызыл-оол Сагаачыны, буттаарының база бир мастери — Сүт-Хөлдүн Федор Ондарны, хүрештин хөй салыгларының ээлери: Иймениң Александр Чүлдүктү, Көп-Сөөктүң Халбий Артааны, илбектээнде чыпшынып каар, кагбаан шаанда адырылбас — Кангартунуң Дыртына Монгушту адаар бодаан ийик мен. Оларның чамдыктары-биле чон мурнунга таваржып, ачыр-дачыр тутчуп чордум, олар езулуг мөге эштерим чүве, ылаңгыя Хайыракананың Биче-оол Моңгул-оол, Сүт-Хөлдүн Николай Чамзырын-биле каш удаа таваржып, каап, кагдырып-даа чордум. Харназынывыс база колдуу дең бис. Солун арнынга оларның дөгере-

зин четчелээри болдунмас.

Эптиг өйдө катай кагары, катай хаккан бооп чыда, бертики дөңмээн дискет-биле дозуп, чая тудары, долгай дөгээни шын күүседип, саат чокка бутту аткаар көдүрүп, доңгайты идери, эштиң колдук адаанче холду суп туткаш, шеле тыртып чоруй бөөлдээри — кол ынак аргаларым ол. Бо аргаларны күүседип тура, эгин содаандан ыяк тудуп аары чугула. Бичии эпчок кынып чазар болза, бодун мурнай ушканы ол.

Хөделир холу-будум солагай болганы удурланыкчымыга эптиг эвес байдалды тургузуп турган боор деп билер мен.

Элээди талантылыглардан кедизинде хүрештин езулуг мастерлери үнүп кээр дээрзинге бүзүрээр мен. Ынчан оларның хүрежир чаңчылындан Тодоо Кууларны, Киров Хомушкуну, Василий Базыр-Тарааны таный бээривис үе ырак эвес. Хүрешке ынактарның кужуру ынчан хана бээр.

М.СУНДУЙ-ООЛ, хүрештин хоочуну.

Байырымны хүлээп ап көрүңер!

Хүндүлүг Дандар-оол Көк-Хунаевич!

Кижиниң чырык чер кырынга төрүттүнгөн хүнү дег ындыг онзагай, уттундурбас, өөрүшкүлүг байырлал чок болгай. Ынчангаш силерниң 70 харлаан чырыктылыг байырлалыңарны таварыштыр өөрүшкү-маңнайны, быжыг кадыкшылды, узун назылаарыңарны күзеп, өг-бүлөңерге, ал-бодуңарга чүректин ханызындан изиг байырымны чедирдим, хүлээп ап көрүңер!

Силерниң чалың чораан назыныңарда кытыгып чораан отчугажыңар ам-даа уламчылап чоруур, езулуг комсомолчу овуру-хевиринер, бүдүжүңер хевээр-дир. Удуртур ажилдарга ажилдап чорааш, Тываның хөгжүлдези, нациялар аразынга быжыг эп-найырлалды ханыладыр дээш үнелеп четпес улуг салышкыны киригеннерниң бирээзи силер. Силерни «Көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок» хоочун удуртукчу деп билер мен. Дараазында каш одуруглары силерге бараалгаттым:

Хөйү көргөн, хөөрээри суг-ла салба,
Көжүп-дүжүп чайлаар чери — Хөңү-Адыр, Чыраалыглар.
Күзег, кыштаг, чазаглары — Халчык Дааның баары ынчаар
Төрүттүңген, өскөн чери — дөңгелчиктиг Шары-Чыдар.
Ооржактарның төрөөн огул
Онза будуш сиңген кижичи.
Оюн кызы Маны-биле
Оюн-оя чурттаар болзуң!

Байырлалыңар-биле, өөрүшкү-маңнайны күзедим.

Кара-Сал Даржаевич ООЛАК.

Тыва Республиканың Эртем, өөредилге черлери болгаш аныяктар политиказының яамызы 2007 чылдың абитуриентилерин Ажык экиктер хүнүңге кээрин чалап турар, ол 2007 чылдың март 29-та 10 шакта Улусчу чогаадылга бажыңыңа болур.

ТАЙЫЛБЫРЛАР БЭЭР

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаарының Бүгү-делегей хүнү-биле холбаштыр Хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чагай чоруун камгалаар талазы-биле Федералдыг албаның Тыва Республикада эргелели 2007 чылдың март 15-те хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында хоолжудулга айтырыгларының талазы-биле тайылбырларны, «дорт телефон шугумун» дараазында адреске эрттирер: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, б. 116, 2 каът, каб. № 27, тел. 5-16-58, 8 шактан 17 шакка чедир, 12-ден 13 шак чедир чапсарлаар.

Мөңгүн-Тайга кожуунун Мөген-Бүрен ортумак школазының 2002 чылда Айлаң Демир-ооловна САЛЧАКТЫҢ адынга тывыскан А сериялыг № 7302674 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш ону күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы Камбаа Дамчатович Биче-оолга ооң дуңмазы
Клара Ушаковна
СИИРИНИҢ
үр үеде аарааш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илередип тур.

РФ-тиң Театр ажилдакчыларының эвилелиниң Тывада салбыры, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры Тыва Республиканың алдарлыг артизи, Россияның Театр ажилдакчыларының эвилелиниң кежигүнү
Зоя Нанзыловна
БАЙЫР-ООЛДУҢ
элекке мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлөзинге, уругларыңга, чок дөргүл-төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

«Шын» солунун Журналистер эге организациязы «Тываның аныяктары» солунун харыысалгалыг секретары
Иван Иргитович
ХЕРЛИИНИҢ
элекке мөчээни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге, ажы-төлүңге, чок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Россияның Журналистер эвилелиниң Тывада регионалдыг салбыры «Тываның аныяктары» солунун харыысалгалыг секретары, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү
Иван Иргитович
ХЕРЛИИНИҢ
элекке мөчээни-биле холбаштыр ооң оолдарыңга, чок дөргүл-төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

«Шынның» хоочун бижикчизи Багыт-оол Седенович Бай-Карага ооң өөнүң ишти
Күнзүн Сендеңмаа
Хунаевнаның
77 харлап чорааш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалывысты илергейлеп тур.

«Шынның» коллективи.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы —

1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9470. Чагыг 32.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүттээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинсон-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.